

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут філософії, культурології, політології

Кафедра теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада

До захисту допущено

Кафедрою теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада
протокол № 7 від 10.12.2025 р.

в. о. завідувача кафедри

Тетяна ПОДОЛЬСЬКА
(ім'я, прізвище)

«10» грудня 2025 р.

Кваліфікаційна робота
здобувача _____ другого (магістерського) _____ рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

«Правосвідомість в українській філософії: між індивідуальною свободою та
національною ідеєю»

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) _____ 033 Філософія _____
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма _____ Філософія _____
(назва освітньої програми)

Виконавець _____
(підпис)

_____ Таїсія Сокіл _____
(ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____
(підпис)

_____ Надія Корабльова _____
(ім'я, прізвище)

Харків – 2025

АНОТАЦІЯ

У кваліфікаційній роботі досліджується філософський зміст правосвідомості в українській філософії, аналізується її формування та розвиток у нерозривній взаємодії з категоріями індивідуальної свободи та національної ідеї.

Метою роботи є виявлення особливостей формування правосвідомості в українській філософії, проведення аналізу її розвитку у взаємодії з індивідуальною свободою та національною ідеєю. Актуальність теми зумовлена багатовимірністю правосвідомості та її екзистенційним значенням у контексті сучасних політичних і культурних трансформацій українського суспільства.

Об'єктом дослідження є представленість правосвідомості в українській філософії, **предметом** – взаємодія індивідуальної свободи та національної ідеї в правосвідомості. **Методи:** діалектичний, історико-філософський, герменевтичний, порівняльно-аналітичний методи та структурно-семантичний аналіз.

Результати дослідження: визначено філософський зміст поняття правосвідомості як ціннісно-світоглядного феномену, що поєднує правові, етичні та ідентифікаційні виміри. **Наукова новизна роботи** полягає у систематизації уявлень про права та обов'язки в українській філософії та обґрунтуванні, що правосвідомість, формуючись на засадах природно-правового мислення, є ключовим чинником національного самовизначення та громадянської ідентичності.

Загальні висновки: правосвідомість виступає не лише системою правових норм, а внутрішнім моральним імперативом, який визначає роль особистості у процесах національного самовизначення та становлення правової держави.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (117 найменувань).

Ключові слова: правосвідомість, індивідуальна свобода, національна ідея, право, обов'язок, діалектика.

ABSTRACT

The qualification work examines the philosophical content of legal consciousness in Ukrainian philosophy and analyses its formation and development in inseparable interaction with the categories of individual freedom and the national idea.

The purpose of the study is to identify the peculiarities of the formation of legal consciousness in Ukrainian philosophy and to analyse its development in interaction with individual freedom and the national idea. The relevance of the topic is determined by the multidimensionality of legal consciousness and its existential significance in the context of contemporary political and cultural transformations in Ukrainian society.

The object of the study is the representation of legal consciousness in Ukrainian philosophy; **the subject** is the interaction of individual freedom and the national idea in legal consciousness. **Methods:** dialectical, historical-philosophical, axiological, hermeneutic, comparative-analytical methods and structural-semantic analysis.

Research results: the philosophical content of the concept of legal consciousness has been defined as a value-worldview phenomenon combining legal, ethical, and identification dimensions. **The scientific novelty** of the work lies in the systematization of ideas about rights and obligations in Ukrainian philosophy and in the substantiation that legal consciousness, formed on the basis of natural law thinking, is a key factor in national self-determination and civic identity.

General conclusions: legal consciousness acts not only as a system of legal norms but as an internal moral imperative that determines the role of the individual in the processes of national self-determination and the establishment of a rule of law state.

The structure of the work. The master's thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions and a list of used sources (117 titles).

Keywords: legal consciousness, individual freedom, national idea, law, duty, dialectics.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ	10
1.1. Ключові концепції: позитивістський, об'єктивістський, суб'єктивістський як різні типи праворозуміння	11
1.2. Національна ідея як парадигма юридичного мислення	23
1.3. Правосвідомість українців у контексті природно-правового мислення	28
РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ	37
2.1. Києво-Руський період: християнське розуміння обов'язку та справедливості ...	38
2.2. Право як волевстановлені правила, загальна воля у козацькому самоврядуванні	44
2.3. Філософія прав та обов'язків у ХІХ столітті	51
2.4. ХХ століття: національна ідея як передумова суспільної відповідальності	61
2.5. Сучасні філософські підходи до прав та обов'язків	71
РОЗДІЛ ІІІ. ДІАЛЕКТИКА ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ	80
3.1. Етична відповідальність особи перед спільнотою	81
3.2. Права та обов'язки перед викликами ХХІ століття	86
ВИСНОВКИ	93
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	95

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Правосвідомість – важлива складова соціального буття людини, оскільки визначає не лише її ставлення до норм права, а й формує ціннісне бачення суспільства, держави, свободи та відповідальності. Через категорії прав і обов’язків закріплюється як правовий, так і морально-громадянський статус індивіда. У цьому контексті особливої ваги набуває осмислення правосвідомості в українській філософії, де вона взаємодіє з фундаментальними поняттями індивідуальної свободи та національної ідеї. Дослідженням правосвідомості активно займаються юристи, соціологи, культурологи, історики та філософи, що доводить її багатовимірність, а з огляду на роль правосвідомості у становленні правової держави – підкреслює необхідність її міждисциплінарного аналізу.

Водночас політичні та культурні трансформації, що відбуваються в українському суспільстві протягом останніх десятиліть, істотно змінили уявлення про права, обов’язки, свободу і відповідальність. Як показує досвід Революції Гідності, повномасштабної війни та боротьби за державний суверенітет, правосвідомість набуває не тільки етичного, а й екзистенційного сенсу. Тому сьогодні дедалі виразніше простежується її зв’язок з індивідуальною свободою та національною ідеєю не лише як парадигмою юридичного мислення, а і як чинником формування активної громадянської позиції.

Специфіка правосвідомості в межах філософської думки полягає в тому, що вона, як форма суспільного саморозуміння, охоплює не лише правові уявлення, а й моральні, національні та ціннісні орієнтири, що ґрунтуються на історичному досвіді та колективній пам’яті. Виконуючи роль інтелектуального посередника між особистістю та суспільством, правосвідомість формує уявлення про справедливість, межі свободи й обов’язки перед спільнотою. Водночас вона не може повноцінно функціонувати без суспільного прийняття, адже правосвідомість – це не лише внутрішнє переконання, а й форма культурної взаємодії, яка впливає на моделі

поведінки, громадянську активність та національну згуртованість, і саме тому потребує філософської відповіді на сучасні виклики.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Проблематика правосвідомості має давню історико-філософську традицію дослідження як в українському, так і в західному інтелектуальному просторі. Серед українських вчених, які займалися вивченням правосвідомості в межах філософського аналізу, слід відзначити праці Ю. Калиновського, Б. Костицького, В. Шкоди, Л. Петрової, Б. Кістяковського, серед іноземних дослідників – І. Канта, Е. Дюркгейма, Ф. Жене. Поняття правосвідомості розкривається у дослідженнях представників соціології права та філософії свідомості: А. Валіцького, І. Гобозова, Є. Маковецького, Ч. Ломброзо, Дж. Сарторі, які досліджували взаємозв'язок між правом, суспільною свідомістю та колективною поведінкою. Філософський напрямок дослідження правосвідомості представлений роботами Аристотеля, Ж.-Ж. Русо, Т. Пейна, Г. Гроція, Г. Гегеля, Ю. Габермаса, Е. Гусерля та Дж. Роулза, які інтерпретували свободу, справедливість, обов'язок і правові відносини крізь призму етики, політики й суспільної відповідальності. У працях М. Поповича, С. Кримського, В. Єрмоленка, І. Дзюби, П. Рабіновича, О. Данильяна, С. Максимова правосвідомість представлена як елемент національної ідентичності, гуманістичних цінностей і соціальної згуртованості.

Об'єкт дослідження: представленість правосвідомості в українській філософії.

Предмет дослідження: взаємодія індивідуальної свободи та національної ідеї в правосвідомості.

Метою дослідження: є виявлення особливостей формування правосвідомості в українській філософії, проведення аналізу її розвитку у взаємодії з індивідуальною свободою та національною ідеєю.

Для досягнення заявленої мети були поставлені наступні **дослідницькі задачі:**

1. провести аналіз концепцій та їх типізації стосовно визначення категорії «правосвідомість»;
2. дослідити особливості підходів: позитивістський, об'єктивістський, суб'єктивістський до дослідження правосвідомості як соціального феномену;

3. показати, як взаємодія індивідуальної свободи та національної ідеї впливає на правосвідомість в українському суспільстві;
4. виявити особливості правосвідомості в контексті природно-правового мислення;
5. дослідити етапи історичного розвитку уявлень про права та обов'язки в українській філософії;
6. виявити сутність викликів XXI століття, які впливають на правосвідомість в Україні.

Наукова новизна роботи полягає передусім у визначенні філософського змісту поняття правосвідомості в українському інтелектуальному середовищі; аналізі взаємозалежності правосвідомості з поняттями індивідуальної свободи й національної ідеї в історико-філософському вимірі; систематизації уявлень про права та обов'язки в українській філософії; виявленні методологічних підходів до правосвідомості як філософського феномена, що поєднує правові, етичні та ідентифікаційні виміри в умовах сучасних викликів.

Головна гіпотеза роботи: правосвідомість в українській філософії є складним ціннісно-світоглядним феноменом, який формується у взаємозв'язку з категоріями індивідуальної свободи та національної ідеї та визначає її роль у процесах національного самовизначення, формування громадянської ідентичності та становлення правової держави.

Методологічну основу дослідження становить сукупність методів, за допомогою яких здійснюється філософське осмислення феномену правосвідомості в українській інтелектуальній традиції, зокрема її зв'язку з індивідуальною свободою та національною ідеєю. Використані методи дозволяють комплексно проаналізувати динаміку філософських уявлень про правосвідомість у контексті історичних, ціннісних та соціокультурних змін.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали діалектичний, історико-філософський, аксіологічний, герменевтичний, порівняльно-аналітичний методи та структурно-семантичний аналіз.

Інформаційну основу дослідження складають філософсько-правові монографії, наукові статті, збірники з історії української філософії, посібники з філософії права, а також аналітичні матеріали, що висвітлюють трансформацію правосвідомості в сучасному суспільстві.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що воно поглиблює розуміння феномену правосвідомості в українській філософії та пропонує нові підходи до його осмислення як ціннісно-світоглядного явища, в якому взаємодіють філософські, правові, етичні та політичні ідеї.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що воно:

по-перше, актуалізує проблему правосвідомості як комплексного соціально-філософського феномена, що має важливе значення для розвитку громадянського суспільства та правової держави;

по-друге, виявляє концептуальні зв'язки між правосвідомістю, індивідуальною свободою й національною ідеєю в українській філософії, що дозволяє осмислити правосвідомість не лише як правову, а також як світоглядну категорію, пов'язану з моральними цінностями та ідентичністю;

по-третє, поглиблює розуміння природи правосвідомості в контексті сучасних суспільно-політичних викликів, що може бути корисним для освітніх програм, громадянської просвіти та міждисциплінарних досліджень у сфері філософії, права та соціології.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (117 найменувань).

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Правосвідомість – багатогранний феномен, який посідає важливе місце у формуванні свідомого суспільства та правової держави, оскільки вона визначає ставлення індивідів та суспільства до правових норм, формуючи ціннісне бачення правової реальності, індивідуальної свободи та соціальної відповідальності. Разом з тим, саме ця багатогранність і зумовила появу різноманітних підходів до її тлумачення та дослідження.

Значний внесок у розуміння правосвідомості зробили такі провідні українські дослідники, як Ю. Калиновський, Б. Костицький, В. Шкода, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, Л. Петрова, Б. Кістяковський, тоді як серед іноземних мислителів слід зазначити внесок І. Канта, Е. Дюркгейма, Ф. Жене, Аристотеля, Г. Гроція та Г. Гегеля. Їх праці розглядали правосвідомість з різних перспектив, вивчаючи її філософський зміст, вплив на індивідуальне та суспільне життя, роль у становленні правових інститутів та об'єктивних закономірностей розвитку права, або ж її місце в системах об'єктивного духу. Однак зроблені ними розробки, всупереч їх фундаментальності, не дозволяють виявити універсальне та вичерпне визначення правосвідомості. Це зумовлено тим, що кожен зі згаданих авторів переважно зосереджувався на дослідженні окремих аспектів (соціальних, психологічних, нормативних, історичних, ціннісних, філософських) суспільної та індивідуальної правосвідомості, виходячи зі специфіки власних методологічних позицій.

З цієї причини виникає нагальна потреба в глибшому зануренні до ключових типів праворозуміння, які сформували основу цих різноманітних трактувань. В підрозділі 1.1. розглядаються позитивістський, об'єктивістський та суб'єктивістський підходи, кожен з яких пропонує власну методологічну перспективу для осмислення сутності правосвідомості. На основі цього проаналізовано зазначені концептуальні підходи до розуміння правосвідомості з метою виявлення їх особливостей, внеску у формування цілісного уявлення про

феномен, а також для окреслення тих аспектів, які вимагають подальшого дослідження в контексті української філософської традиції.

Продовжуючи теоретичний аналіз, у підрозділі 1.2. зосереджено увагу на взаємозв'язку національної ідеї та правосвідомості. Це дозволить висвітлити, яким чином національна ідея впливає на формування правових цінностей, уявлень про справедливість та роль права у суспільстві, фактично визначаючи парадигму осмислення юридичного простору в українському контексті.

Завершальною частиною стане підрозділ 1.3., в якому досліджено специфіку природно-правового мислення, його вплив на становлення української філософської думки про правосвідомість, а також проаналізовано, як історичний досвід та культурні особливості українського народу відобразилися у сприйнятті універсальних правових принципів.

Таким чином перший розділ має на меті забезпечити глибоке і всебічне розуміння концептуальних засад правосвідомості, її зв'язку з національною ідеєю та впливу природно-правового мислення на правосвідомість українців, що є необхідним теоретичним підґрунтям для подальшого дослідження обраної проблематики.

1.1. Ключові концепції: позитивістський, об'єктивістський, суб'єктивістський як різні типи праворозуміння

Враховуючи багатогранність феномену правосвідомості, що призвело до відсутності її універсального визначення, виникає потреба в систематизації та аналізі основних підходів до праворозуміння. Саме такі підходи, як позитивістський, об'єктивістський та суб'єктивістський, формують теоретичну основу для різноманітних трактувань правосвідомості. Їх ґрунтовний розгляд дозволить виявити особливості кожного, оцінити внесок у комплексне розуміння феномену, а також визначити елементи, які потребують подальшого розгляду в українському філософському контексті.

Передусім слід розпочати аналіз саме з позитивістського типу праворозуміння, оскільки він є однією з основоположних концепцій у філософії права, яка значною

мірою вплинула на формування сучасних правових систем та заклала основу для багатьох наукових дискусій. Його витoki сягають античності, але як самостійний та впливовий напрям він сформувався в ХІХ столітті, переважно в межах аналітичної юриспруденції.

В цьому підході центральне місце посідає поняття позитивного права. За визначенням, «позитивне право – чинне в певному суспільстві право, що розглядається в аспекті його конкретно визначеного змісту і форми, тобто таким, яким воно безпосередньо виступає як регулятор суспільних відносин» [13, с. 322]. Відповідно до цього правовий позитивізм розглядає право як сукупність норм, встановлених державою (або іншим сувереном) та забезпечених механізмами державного примусу, відокремлюючи його від моральних, етичних чи релігійних категорій. Інакше кажучи, для правового позитивізму визначальним є не зміст правової норми з погляду її справедливості чи моральності, а факт її встановлення легітимною владою та можливість примусового виконання.

Цей підхід підкреслює формальну законність та ієрархічну систему правових норм, де кожна нижча норма черпає свою легітимність від вищої. Наприклад, закон вважається чинним не тому, що він справедливий, або морально правильний, а тому, що він був ухвалений відповідно до встановленої процедури уповноваженим органом державної влади. Крім того, позитивізм підкреслює важливість чіткого розмежування між правом і мораллю, стверджуючи, що вони є різними системами регуляції, хоча й можуть перетинатися в певних аспектах. Таким чином, для позитивістського праворозуміння важливим є ототожнення закону і права, визнання владної примусовості як визначальної ознаки, а також розуміння прав людини як таких, що надаються державою [97, с. 111-112].

Основними представниками правового позитивізму, які сформували його класичні засади, були англійські мислителі Джеремі Бентам та Джон Остін, а також австрійський та американський юрист і філософ Ганс Кельзен. Звертаючись до першоджерел правового позитивізму, слід зазначити, що саме Джеремі Бентам (1748-1832) заклав теоретичний фундамент для сучасного розуміння цієї концепції.

Він розглядав право як наказ суверена (верховної, незалежної влади, що зазвичай асоціюється з державою), підкріплений санкціями, і прагнув до раціональної кодифікації законодавства, тобто створення логічно узгодженої та повної системи законів [6]. Згодом його учень і послідовник Джон Остін (1790-1859) систематизував ці ідеї у своїй знаковій праці «Лекції про юриспруденцію, або Філософія позитивного права», де сформулював аналітичну теорію права. Він стверджував, що право – це виключно сукупність наказів суверена, забезпечених примусовою силою, чітко розмежовуючи право «як воно є» (позитивне право) від права «як воно має бути» (моральні вимоги) [1].

Згодом, вже у XX столітті, позитивізм набув форми нормативізму, який визнає право як самостійну, ієрархічно організовану систему норм та відокремлену від інших соціальних регуляторів. Головним представником цього напрямку став Ганс Кельзен (1881-1973), який розробив концепцію «чистої теорії права». Він прагнув відокремити правову науку від будь-яких неправових елементів (соціологічних, етичних, політичних), розглядаючи право як ієрархічну систему норм, де кожна норма отримує свою юридичну силу від вищої, якою є «грунтова норма» (*нім. die Grundnorm*), що постулюється як логічна передумова чинності всієї правової системи. Таким чином, Кельзен зосередився на формальній структурі права, його нормативному характері та автономії як об'єкта наукового дослідження, розмежовуючи право від емпіричного аналізу фактів та не ототожнюючи його з мораллю чи політикою [52].

Підсумовуючи, можна зазначити, що згадані ключові представники позитивістського типу праворозуміння зосереджувалися на формально-логічному аналізі права, його внутрішній несуперечливості та легітимності, що зумовлена виключно процедурою прийняття норм державою. Вони стверджували, що єдиним об'єктом вивчення юридичної науки є позитивне право, незалежно від його морального змісту. З огляду на це, їх внесок полягав у створенні систематичної та послідовної теорії права, що акцентує на його формальних характеристиках та відокремлює його від інших соціальних регуляторів. Цей підхід став

фундаментальним для розвитку не лише сучасної юриспруденції, а й філософії права, вплинувши на методологію дослідження правових явищ.

Відтак, орієнтуючись на основні засади позитивістського типу праворозуміння, ми можемо сформулювати концепцію правосвідомості. Правосвідомість за позитивістським типом праворозуміння розглядається передусім як сукупність знань, уявлень та емоцій, що стосуються чинного, позитивного права, зокрема законів та інших норм, встановлених державою. Тобто, вона не охоплює оцінку права з позицій моралі, справедливості чи природного права; її основна увага спрямована на усвідомлення обов'язковості та легітимності чинних правових норм, оскільки вони були видані компетентним сувереном і підтримуються примусом. Інакше кажучи, позитивістська правосвідомість переважно орієнтована на розуміння форми права, а не його змісту з погляду вищих цінностей [85, с. 23-31].

Наприклад, громадянин, який дотримується позитивістського погляду на правосвідомість, визнаватиме обов'язковість нового податкового закону не тому, що вважає його справедливим чи морально обґрунтованим, а тому, що він був ухвалений Верховною Радою України відповідно до встановленої процедури та є чинним нормативно-правовим актом. Тобто, його правосвідомість буде ґрунтуватися на принципі законності та юридичної обов'язковості норм, а не на їхній внутрішній моральній оцінці.

Отже, в межах позитивістської концепції, правосвідомість є переважно юридичною, формалізованою та орієнтованою на владний примус. Вона відображає ступінь усвідомлення людиною чинного правопорядку та готовність дотримуватися його вимог, незалежно від особистих моральних переконань.

Виходячи з цього, ми можемо окреслити переваги та недоліки позитивістського типу праворозуміння. До переваг позитивізму можна віднести правову визначеність і стабільність, ефективність правозастосування та чітке розмежування компетенцій. Чітке відокремлення права від моралі, а також його зв'язок із державними актами, забезпечує зрозумілість норм, передбачуваність правових наслідків і стабільність регулювання. Водночас спрощення процесу

ідентифікації права сприяє послідовному та ефективному застосуванню законів. Крім того, позитивізм дозволяє чітко розмежувати юриспруденцію від етики, соціології та політики, формуючи таким чином самостійну правову науку.

Тоді як до недоліків слід віднести формалізм та відірваність від справедливості, ігнорування ролі суспільних цінностей та проблему обґрунтування вищих принципів права. Ігнорування морального змісту права може призвести до визнання несправедливих законів легітимними, що робить цей підхід вразливим до критики за потенційну аморальність. Обмежуючи право лише державними приписами, позитивізм недооцінює вплив суспільної моралі та традицій. До того ж неможливість пояснити чинність «ґрунтовної норми» (за Кельзенем) або вищих конституційних принципів ставить під сумнів першооснову легітимності всієї правової системи.

На основі цього можна зробити висновок, що попри значний внесок у забезпечення правової визначеності, суто формальне розуміння права позитивістським підходом, що відокремлене від етичного та соціального контексту, є радше відправною точкою, ніж повноцінним філософським осмисленням феномену правосвідомості. Він акцентує на зовнішньому вимірі права, його обов'язковості та санкціонованості, але залишає поза увагою глибинні мотивації, ціннісні орієнтири та суспільні переконання, що формують цілісне праворозуміння особи чи спільноти. Саме тому ці аспекти потребують залучення інших філософських парадигм.

Розглянувши позитивістський тип праворозуміння, доцільно перейти до об'єктивістського типу, оскільки він пропонує альтернативний погляд на природу права, виводячи його чинність не з волі суверена, а з об'єктивних засад, що існують незалежно від людського законодавства. Цей підхід сформувався ще в часи античності, розвиваючись протягом Середньовіччя та Нового часу. Він охоплює такі напрями, як природно-правова теорія та соціологічна юриспруденція, які намагаються знайти джерела права у розумі, природі, моралі чи суспільних відносинах [60].

У межах об'єктивістського підходу ключовою є ідея про існування надпозитивних, об'єктивних норм та принципів, які слугують основою для чинного права. Разом з цим право розглядається як невіддільна частина універсального світопорядку, що досягається розумом або ж формується на основі соціальних закономірностей. Наприклад, закон вважається чинним не тільки тому, що він був ухвалений уповноваженим органом, але й тому, що він відповідає незмінним принципам людського співжиття або відображає об'єктивні соціальні потреби. Крім того, об'єктивістське праворозуміння підкреслює органічний зв'язок права з мораллю та суспільними цінностями, стверджуючи, що справжнє право має бути справедливим і відповідати потребам розвитку суспільства. Таким чином, джерелом легітимності права є не лише державна влада, а також його відповідність вищим ідеалам, цінностям або об'єктивним соціальним реаліям [50, с. 13-37].

Важливо зазначити, що в межах об'єктивістського праворозуміння виділяють природно-правовий об'єктивізм та соціологічний об'єктивізм. Природно-правовий об'єктивізм розглядає право як втілення вищих ідеалів справедливості та універсальних, незмінних принципів, що ґрунтуються на природі людини або космосу. Натомість соціологічний об'єктивізм інтерпретує право як відображення та продукт соціальних відносин, звичаїв, колективної свідомості та об'єктивних потреб суспільного розвитку [83].

Однак, щоб повноцінно досягнути сутності об'єктивістського типу праворозуміння, слід звернутися до ідей видатних мислителів, чії концепції, попри відмінності в епохах та філософських системах, вплинули на його формування та відображають ключові принципи цього підходу. Серед таких можна виокремити Аристотеля, Гуго Гроція, Георга Гегеля та українського філософа права і соціолога Богдана Кістяківського. Кожен з них у свій час розробляв концепції, що обґрунтовували сутність права за межами суто людського припису чи індивідуального вибору, підкреслюючи його об'єктивні засади.

Передусім, досліджуючи контекст природно-правового об'єктивізму, слід звернутися до філософської спадщини Аристотеля (384-322 рр. до н. е.), який,

зокрема у своїй праці «Нікомахова етика», розглядав право як явище, глибоко вкорінене в природі речей та людського суспільства, розрізняючи природне право (Physis) і позитивне право (Nomos). Природне право є універсальним і незмінним, воно існує незалежно від законодавчих актів і ґрунтується на розумі та природній справедливості. Тоді як позитивне право створюється людьми і є дійсним лише тоді, коли відповідає принципам природного права.

Аристотель зосереджувався на телеологічному підході до права, де правові норми слугують досягненню «блага» та «справедливості», що є об'єктивними цілями для держави-поліса. Зокрема, справедливим вважається те, що відповідає дистрибутивній (розподільній) та комутативній (зрівняльній) справедливості, а не лише формальним приписам. Таким чином, його погляди на об'єктивні цілі права та його зв'язок з природним порядком стали фундаментальним внеском у розвиток об'єктивістського типу праворозуміння [11].

Продовжуючи аналіз розвитку природно-правового об'єктивізму, розглянемо ідеї нідерландського юриста та філософа Гуго Гроція (1583-1645), якого вважають одним з основоположників сучасного міжнародного права. Зокрема у своїй фундаментальній праці «Про право війни і миру», Гроцій стверджував, що природне право є незмінним і незалежним від божественного, а його джерелом є розумна природа людини та її прагнення до спілкування. Звідси виникають такі фундаментальні принципи, як необхідність дотримання договорів, повага до чужої власності, відшкодування завданої шкоди та покарання порушників. Інакше кажучи, Гроцій вважав ці раціональні принципи об'єктивно дійсними та універсальними, а також такими, що є обов'язковими для всіх народів і держав, незалежно від їх позитивних законів. Зокрема, його трактування розумної природи людини як об'єктивного джерела універсальних правових принципів суттєво збагатило об'єктивістський підхід до розуміння права [3].

Інший важливий вимір об'єктивістського типу праворозуміння можна знайти у філософській спадщині німецького мислителя Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831). Його концепція філософії об'єктивного духу, викладена, зокрема, у

фундаментальній праці «Філософія права», пропонує унікальний підхід до розуміння права, держави та моралі, де право розглядається не як зовнішній припис, а як діалектичний розвиток свободи, втіленої в об'єктивних інститутах суспільства.

Гегель вважав право однією зі стадій розвитку об'єктивного духу, що послідовно розгортається в абстрактному праві, моральності (Moralität) та моралі (Sittlichkeit), яка охоплює сім'ю, громадянське суспільство та державу. Тобто, для нього дійсне право виникає не з індивідуальної волі, а з об'єктивного розвитку духу, досягаючи свого найвищого втілення у державі – абсолютній ідеї, що реалізується у світі як втілення розуму та свободи. Таким чином, Гегелівська концепція права як об'єктивного прояву Абсолютного Духу та втілення розуму в інститутах держави стає важливою для об'єктивістського типу праворозуміння, підкреслюючи, що справжнє право існує незалежно від суб'єктивних бажань та формальних приписів [22].

Згодом, вже у XX столітті, український філософ права і соціолог Богдан Кістяківський (1868-1920), розпочав досліджувати право як об'єктивну соціальну реальність, що органічно формується у суспільних відносинах. Він прагнув подолати однобічність як юридичного позитивізму (через його надмірну формалізацію), так і природно-правових доктрин (через їхню абстрактність), ставши одним з основоположників соціологічної юриспруденції.

Кістяківський стверджував, що право є не лише сукупністю формальних норм, закріплених у законах, а й динамічним явищем, що постійно формується та розвивається в процесі соціального буття. На його думку, право проявляється в «об'єктивній дійсності» відносин між людьми, у їхній взаємозалежності та регуляції багатьох чинників. Таким чином, його інтегративний підхід, що акцентує на об'єктивній обумовленості права соціальними закономірностями, робить його внесок особливо цінним для об'єктивістського типу праворозуміння [25].

На основі здійсненого розгляду об'єктивістського типу праворозуміння ми можемо сформулювати загальне визначення правосвідомості в ньому. Правосвідомість, згідно з об'єктивістським типом, є усвідомленням індивідом

існування права як незалежної, об'єктивної реальності, що має вищий авторитет та витоки поза межами суб'єктивної волі чи державного припису. Інакше кажучи, індивід визнає право як належну систему, яка не створюється довільно, а відкривається і пізнається, водночас через її виконання реалізується справжня свобода та гармонія.

Наприклад, у контексті природного права, правосвідомість означає усвідомлення невідчужних прав та свобод, що зумовлені природою або розумом; для філософії об'єктивного ідеалізму – це визнання законів держави як втілення розумної загальної волі, через яку індивід усвідомлює свою свободу; тоді як для соціологічного підходу – розуміння права як відображення реальних суспільних відносин та їхніх потреб. Таким чином, правосвідомість за об'єктивістським типом виходить за межі суто правових норм, охоплюючи глибинні моральні, соціальні та філософські виміри, що надають праву його легітимності та змісту [50, с.13-37].

Відповідно до цього ми можемо сформулювати переваги та недоліки об'єктивістського типу праворозуміння. До переваг об'єктивізму слід віднести його фундаментальність та універсальність, що надає праву глибоку основу для обґрунтування невідчужних прав людини та створення спільних стандартів справедливості. Цей підхід забезпечує моральне та етичне обґрунтування права, дозволяючи оцінювати чинні закони з позицій вищих цінностей. Крім того, право, що ґрунтується на об'єктивних засадах, сприймається як більш стійке та легітимне, ґрунтуючись з вічних принципів або логіки суспільного розвитку. Така орієнтація на ідеал стимулює його постійний розвиток та вдосконалення, спрямовуючи правову систему на такі цілі, як справедливість чи гармонія.

Тоді як до недоліків слід віднести абстрактність та складність конкретизації, оскільки універсальні принципи зазвичай є надто абстрактними, що ускладнює їх застосування у правовому житті. Виникає проблема визначення джерел об'єктивного права, адже розбіжність у поглядах на їхні першоджерела (природа, Бог, розум, суспільні відносини) може призводити до суб'єктивних інтерпретацій та суперечок. Це створює ризик довільного тлумачення, оскільки через абстрактність об'єктивні

засади можуть бути інтерпретовані по-різному, потенційно ведучи до правового свавілля. Також спостерігається недостатня увага до форми й процедури, а разом з цим існує ймовірність конфлікту з позитивним правом, що може призвести до правового нігілізму.

Виходячи з цього, робимо висновок, що об'єктивістський тип праворозуміння, попри свою значну цінність у наданні праву морального виміру та універсальних засад, зіштовхується з викликами конкретизації та об'єктивного визначення своїх джерел. Його сильні сторони полягають у здатності бути джерелом критики та орієнтиром для вдосконалення, тоді як слабкі у потенційній абстрактності та складності практичного застосування без чітких механізмів конкретизації.

Відтак, завершивши розгляд об'єктивістського типу праворозуміння, ми можемо перейти до аналізу суб'єктивістського типу, оскільки він пропонує діаметрально протилежний погляд на сутність права. Сформувався він на межі XIX-XX століть як реакція на надмірний юридичний позитивізм та абстрактний природно-правовий ідеалізм, наголошуючи на людському факторі в праві.

У межах суб'єктивістського типу праворозуміння право розглядається не як об'єктивна даність чи нормативний припис, а як явище, що існує насамперед у свідомості, внутрішніх психічних реакціях, емоціях, почуттях, вольових актах та індивідуальних переживаннях щодо належного чи дозволеного. Нормативність права набуває свого значення лише тоді, коли вона усвідомлюється суб'єктом, стаючи його внутрішнім переконанням чи мотивом поведінки. Інакше кажучи, право є психологічним феноменом, продуктом психіки людини або суспільної свідомості.

Наприклад, для суб'єктивістського розуміння права, реальність норми проявляється не стільки в її формальному закріпленні, скільки у внутрішньому відчутті обов'язку чи права. Якщо закон встановлює певне правило, але певна частина суспільства внутрішньо не сприймає його як обов'язкове або справедливе, тоді право зникає зі сфери психологічної реальності, залишаючись лише порожньою формальністю. Таким чином, суб'єктивістський тип праворозуміння переносить

акцент з зовнішніх формальних або об'єктивних джерел права на його внутрішній, психологічний вимір, стверджуючи, що право діє лише тоді, коли воно знаходить своє відображення у свідомості та поведінці людей [41].

Хоча суб'єктивістський тип праворозуміння найбільш яскраво проявився саме у психологічній школі права, та все ж його ідеї та вплив простежуються у працях багатьох дослідників, які акцентують на психологічних засадах правової реальності. В українській правовій думці аналіз суб'єктивістських підходів до розуміння права та правосвідомості здійснювався такими вченими, як Ю. Ю. Калиновський, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко та Л. В. Петрова. Вони досліджували роль внутрішніх переживань, емоцій та психологічних станів у формуванні правової поведінки та сприйняття правових норм. Зокрема, Калиновський підкреслює, що в межах суб'єктивістської парадигми правосвідомості важливим аспектом в утвердженні цивілізованого правопорядку є не тільки знання законів, але також їх застосування в усіх сферах суспільного життя [50].

Відповідно до цього, правосвідомість в суб'єктивістському типі праворозуміння визначає існування та ефективність права, оскільки саме право виникає і діє лише в психіці індивіда через його внутрішні переживання та почуття. Інакше кажучи, правові норми набувають реального значення тоді, коли вони перетворюються на особисті переконання, емоційні відгуки або вольові установки суб'єкта права, а не просто залишаються зовнішніми приписами.

Наприклад, якщо людина сприймає заборону на певну дію не як формальне правило, а внутрішньо відчуває її неприпустимість, сором чи провину при її порушенні, або, навпаки, усвідомлює своє право як природну необхідність, то саме це психологічне переживання і є суттю правосвідомості в даному контексті. Отже, щоб правова норма була дієвою, необхідно, щоб вона знайшла відгук у психології індивіда, сформувавши у нього відповідні правові емоції, почуття обов'язку або суб'єктивні права. Правосвідомість тут є не просто відображенням чинних норм, а активним творчим компонентом, що формує живу, внутрішньо прийняту правову реальність для особистості [19, с. 192-199].

На основі викладеного ми можемо окреслити такі переваги суб'єктивістського типу праворозуміння, як акцент на психологічній реальності права, підкреслюючи його глибокий внутрішній вимір, що сприяє розумінню мотивів правомірної та неправомірної поведінки. Цей підхід також забезпечує визнання ролі індивіда, підкреслюючи активну участь особистості у формуванні норм, що важливо для концепції правової держави. Крім того, суб'єктивізм встановлює тісний зв'язок права з моральністю та внутрішніми переконаннями, сприяючи формуванню свідомого дотримання норм. Він також дозволяє пояснити феномени неформального права, такі як звичаї та корпоративні норми, які діють завдяки внутрішньому переконанню або психологічному тиску групи, а не лише формальному закріпленню.

Тоді як до недоліків слід віднести передусім надмірний суб'єктивізм та релятивізм, оскільки фокусування на індивідуальних переживаннях може призвести до руйнування об'єктивності та стабільності права. Виникає проблема примусу та обов'язковості, адже якщо право це лише внутрішнє переживання, то обґрунтування його загальнообов'язкового характеру та державного примусу стає складним. До того ж право набуває невизначеності та непередбачуваності, оскільки його залежність від психіки індивіда загрожує правовій безпеці. Спостерігається також ігнорування формальних аспектів права, адже деякі представники цього підходу схильні недооцінювати значення законів та їхню структуру. Нарешті, існує складність емпіричної перевірки, оскільки психологічні переживання важко об'єктивно виміряти, що ускладнює науковий аналіз права.

Підсумовуючи, суб'єктивістський тип праворозуміння визначає правосвідомість як центральний, формувальний елемент права, що існує насамперед у внутрішніх психологічних переживаннях індивіда. Інакше кажучи, значущість правових норм для цього типу залежить не стільки від їхньої зовнішньої форми чи об'єктивної природи, скільки від внутрішнього сприйняття та емоційного забарвлення. Отже, щоб повністю зрозуміти суть правосвідомості в цій парадигмі, слід зосередитися на вивченні психологічних механізмів сприйняття, інтерналізації

та реалізації правових норм індивідом, а також на його здатності до внутрішньої правової рефлексії.

Відсутність єдиного універсального визначення правосвідомості зумовлена багатогранністю цього феномена. Однак, на основі розглянутих позитивістського, об'єктивістського та суб'єктивістського типів праворозуміння, ми можемо сформулювати її інтегративне тлумачення.

Правосвідомість – це складна й багатогранна форма суспільної свідомості, що охоплює сукупність знань, уявлень, емоцій та вольових установок індивіда й суспільства щодо права. Вона є одночасно усвідомленням чинних норм, їхньої об'єктивної реальності та вищого авторитету, а також внутрішнім психологічним переживанням та сприйняттям правових явищ. Інакше кажучи, правосвідомість не лише відображає чинне право, а й активно формує ставлення до нього, мотивуючи правомірну поведінку та сприяючи утвердженню справедливості [40, с. 532-538].

Отже, позитивістський, об'єктивістський і суб'єктивістський типи праворозуміння зробили значний внесок у розвиток юридично-філософської думки, запропонувавши фундаментальні способи осмислення сутності права. Однак, попри їх прагнення до універсальності, ці підходи часто виявляються недостатніми для повного розкриття специфіки правового буття конкретних націй та культур, а також для розуміння унікальних викликів національного державотворення. Тому виникає потреба в дослідженні права через призму національних ідей та парадигм юридичного мислення, що дозволяють врахувати історичний досвід, культурні особливості та ціннісні орієнтири конкретного суспільства.

1.2. Національна ідея як парадигма юридичного мислення

«Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» – В'ячеслав Липинський [62, с. 65-67]. Слова українського історика відображають нерозривний зв'язок між усвідомленою національною волею, самовизначенням та процесом формування державності, а також усіх її інститутів, включно з правовою системою. В цьому контексті національна ідея постає перед нами як фундаментальна рушійна сила, що

не лише об'єднує націю, а й активно формує її колективне світобачення та, відповідно, парадигму юридичного мислення. Інакше кажучи, усвідомлена праця нації над власною долею зумовлює формування специфічних правових цінностей та принципів, які відображають її унікальність.

Продовжуючи теоретичний аналіз, розпочатий у попередньому підрозділі, де ми розглядали позитивістський, об'єктивістський та суб'єктивістський типи праворозуміння, у даному підрозділі виникає нагальна потреба зосередити увагу на взаємозв'язку національної ідеї та правосвідомості, оскільки феномен права не може бути повноцінно осмислений поза рамками її унікального соціокультурного та історичного контексту.

Саме з огляду на таку глибоку контекстну вкоріненість, повноцінне осмислення феномену права вимагає застосування інтердисциплінарного підходу. Тобто, аналіз феномену правосвідомості та її національних вимірів не може обмежуватися лише рамками суто юридичної догматики, тоді як вимагає інтеграції знань з філософії (для осмислення фундаментальних засад), історії (для розуміння еволюції правових уявлень), соціології та культурології (для вивчення їхнього суспільного вкорінення) та інших дисциплін. У підсумку, для комплексного розуміння національної ідеї як парадигми юридичного мислення необхідним є застосування інтердисциплінарної методології, що дозволяє охопити багатогранність цього феномену.

Український дослідник Максимов Сергій Іванович у своїй праці «Філософія права: сучасні інтерпретації» досліджує проблему предметної специфіки та дисциплінарного статусу філософії права. Спираючись на концепцію філософії права як комплексної дисципліни, що знаходиться на стику філософії та правознавства, він доходить до висновку, що попри два шляхи її формування (від філософії до права та від практичної юриспруденції до філософської рефлексії) вона є єдиною дисципліною. Тобто, її цілісність забезпечується не механічним об'єднанням, а здатністю дослідника інтегрувати різні методологічні позиції (філософську, юридичну та соціологічну) в межах власного світогляду [66, с. 8-14].

Наприклад, коли юрист натрапляє на фундаментальні питання справедливості або межі правового регулювання, він вимушений вийти за рамки суто позитивного права і звернутися до філософських чи соціологічних аспектів, що вимагає застосування різних методологічних підходів. Інакше кажучи, лише здатність змінювати методологічні позиції дозволяє юристу не лише оперувати нормами, а й стати їхнім критиком, осмислюючи право як соціокультурне явище.

У зв'язку з цим виникає ключове питання: як філософія може забезпечити раціональне осмислення та критичну оцінку правових норм і принципів, виходячи за межі суто позитивного права? Саме на це питання намагався відповісти видатний німецький філософ Іммануїл Кант у своїй праці «Суперечка факультетів». Він наголошує на вищій моральній та критичній функції філософії як універсальної дисципліни, здатної до автономної оцінки всіх галузей знання, що забезпечує інтелектуальну чесність та прогрес суспільства.

Наприклад, якщо позитивне право певним чином регулює відносини, то саме філософія здатна критично осмислити відповідність цих норм універсальним принципам справедливості та розуму, виступаючи таким чином інструментом раціоналізації суспільних практик. Тому Кант доводить, що взаємодія між факультетами, зокрема між філософією та правом, є не лише конфліктом, а й необхідним діалектичним зв'язком, що забезпечує безперервний критичний аналіз та постійне вдосконалення правової думки відповідно до вищих морально-раціональних вимог. Відтак, проголошені Кантом універсальні принципи та ідея постійного критичного діалогу є фундаментом для розуміння того, як філософські ідеї не лише співіснують із правом, а й активно формують його зміст та визначають напрям розвитку [4].

В Україні практична реалізація національної ідеї тісно пов'язана зі ставленням громадян до закону та особливостями їхньої правової свідомості. Зокрема, як зазначає Калиновський, «в українському народі завжди жила думка, що правда (або право) переможе несправедливість». Він підкреслює, що в українській ментальності поняттю «закон» протистоїть не тільки «беззаконня», але й щось позитивне,

важливіше за закон, як-от мораль, релігія, або сфера добра, совісті й справедливості (правди), що існує поза або над сферою закону [50, с. 128-142]. Наприклад, коли офіційні правові механізми виявляються неспроможними або корумпованими, суспільство часто звертається до неформальних засобів захисту правди та справедливості, що яскраво проявляється у волонтерських рухах та самоорганізації громадян під час кризових періодів. Як наслідок формуються альтернативні механізми суспільного контролю та правозахисту.

Особливість формування національної ідеї полягає в її багатогранному характері та здатності консолідувати націю. На думку українського дослідника Василя Пасічника, «національна ідея є мисленною формою сприйняття глибинної сутності народу, що відображає його духовну першооснову, мету, сенс та фундаментальні принципи існування, пронизуючи все національне буття та зумовлюючи суспільний розвиток» [77]. В Україні вплив національної ідеї чітко простежується під час Революції Гідності, коли прагнення до свободи та справедливості стало основою для радикальних суспільних і правових змін, продемонструвавши пріоритет загальнолюдських та національних цінностей над формальним дотриманням норм.

Наприклад, говорячи про справедливість, національна ідея виходить за межі суто формальної законності, формуючи специфічні, глибинні уявлення про неї. Кожна людина, перебуваючи частиною національного цілого, сприймає справедливість не лише крізь парадигму правових приписів, а й через народні уявлення про правду, добро, рівність та гідність. Ці народні концепції, що часто передаються через фольклор та культурну спадщину, є невіддільною частиною колективної правосвідомості. Відповідно, щоб правова система була ефективною та легітимною в очах суспільства, потрібно, щоб вона не просто забезпечувала законність, а й відображала ці унікальні національні уявлення про справедливість, що кореняться у морально-етичних засадах нації [100, с. 61-66].

Крім того, національна ідея безпосередньо відіграє важливу роль у державотворенні, оскільки вона слугує тією теоретичною та ціннісною основою, на

якій формується національне законодавство та розвиваються державні інститути. Інакше кажучи, ми бачимо, що національна ідея виступає стратегічним орієнтиром, який спрямовує зусилля суспільства на побудову правової держави, що відповідає його унікальним прагненням та ідеалам. Таким чином, вона не лише забезпечує внутрішню єдність нації, але й надає державотворчим процесам легітимності та цілеспрямованості, сприяючи сталому розвитку національної правової системи та її ефективному функціонуванню в інтересах народу [23, с. 15-16].

Виходячи з Кантівського розуміння автономії та нормативного обґрунтування обов'язку, що уможливорює раціональне осмислення феномену права, ми можемо перейти до аналізу діалектичного взаємозв'язку прав та обов'язків, який є центральним елементом для сучасної парадигми юридичного мислення. Цей підхід дозволяє розглядати право не лише як систему приписів, а також як складний соціокультурний феномен, що постійно розвивається, відображаючи глибинні процеси взаємодії в суспільстві.

Розглянуті раніше типи праворозуміння (позитивістський, об'єктивістський, суб'єктивістський) набувають нового осмислення в контексті цієї діалектики. Наприклад, якщо позитивістський підхід схильний розглядати права як похідні від державних приписів, а обов'язки як первинні, то об'єктивістський акцентує на невід'ємності прав, що передують державі, тоді як суб'єктивістський зосереджується на індивідуальній волі як джерелі прав. Натомість саме інтерсуб'єктивістський підхід долає ці протиставлення, розглядаючи права та обов'язки як взаємозалежні категорії, що формуються у процесі взаємного визнання автономії та рівності. Відповідно до цього правосвідомість формується не як статичний набір норм, а як динамічний простір взаємної відповідальності та визнання. Таким чином, у контексті діалектики прав та обов'язків, осмисленої крізь парадигму інтерсуб'єктивізму та національної ідеї, що виступає парадигмою юридичного мислення, формується унікальний національний правовий досвід [103, с. 33-38].

Загалом рівень правосвідомості в Україні є динамічним, постійно розвиваючись під впливом історичних подій та суспільних викликів. Для того, щоб досягти зрілої та ефективної правової культури, потрібно сприяти не лише дотриманню законів, а й гармонізації формального права з глибинними моральними та етичними засадами українського суспільства, що включає утвердження верховенства права та розвиток довіри до державних інститутів. Тому важливу роль у формуванні правових уявлень та ідентичності відіграє освіта, оскільки вона закладає фундамент для глибокого розуміння правових принципів, сприяє формуванню громадянської свідомості та виховує відповідальне ставлення до норм і цінностей, необхідних для розбудови правової держави [101, с. 32-38].

Підсумовуючи вище сказане, можна стверджувати, що національна ідея є не лише фундаментальним соціокультурним явищем, але й визначальною парадигмою юридичного мислення. В українському середовищі її вплив глибоко проявляється у формуванні правових цінностей, уявлень про справедливість, а також у державотворчих процесах, що були проаналізовані в цьому підрозділі. Однак, для подальшого системного осмислення феномену правосвідомості українського суспільства існує потреба в глибшому та детальнішому аналізі. Саме ці теоретичні засади, розкриті на основі національної ідеї, формують методологічну базу для вивчення правосвідомості українців у контексті природно-правового мислення.

1.3. Правосвідомість українців у контексті природно-правового мислення

Протягом багатьох століть Україна зазнавала тривалих викликів та чужоземного панування, що суттєво вплинуло на формування її правосвідомості. Роками український народ відстоював своє право на самовизначення, плекав уявлення про невідчужні свободи та прагнув до справедливості, яка часто суперечила внесеним ззовні правовим нормам. На основі цього багатогранного та нерідко трагічно пережитого досвіду формується унікальне природно-правове мислення, яке ґрунтується на усвідомленні вищих, неписаних норм моралі, правди та гідності, що мають перевагу над будь-якими позитивними приписами, які суперечать людській сутності та національним прагненням.

Існує низка причин важливості дослідження розвитку правосвідомості українців у контексті природно-правового мислення. По-перше, це дозволяє глибоко зрозуміти історичні корені та особливості української правової культури, що відрізняє її від інших правових систем. По-друге, аналіз природно-правових засад дозволяє пояснити сучасні суспільні феномени, такі як масові протести проти несправедливості, високий рівень громадянської самоорганізації та волонтерський рух, що підкреслюють пріоритет моралі над законом. По-третє, осмислення цього аспекту є критично важливим для розбудови сучасної правової держави в Україні, яка буде не лише формально відповідати європейським стандартам, а й глибоко резонуватиме з ціннісними орієнтирами та прагненнями українського народу.

Підсумовуючи, можна зазначити, що дослідження природно-правового мислення є фундаментальним для формування глибинного бачення української правової свідомості, оскільки саме в ньому відображаються глибинні зв'язки між національною ідеєю, народними уявленнями про справедливість та прагненням до гідного життя.

Передусім, щоб розкрити вплив природно-правового мислення на формування української правосвідомості, слід дати визначення його концепції. Природне право – це сукупність вроджених, невідчужуваних, загальноетичних принципів та правил поведінки, що ґрунтуються на природі людини, її розумі та існують незалежно від держави. Інакше кажучи, це ідеальний, вищий нормативний порядок відносин, який слугує критерієм легітимності для позитивного права [60].

Витоки природного права сягають глибокої античності у працях Аристотеля та римських юристів, а також продовжуються у середньовіччі в концепціях Томи Аквінського. Значного розвитку ці ідеї отримали в епоху ранньобуржуазних революцій та формуванні сучасних держав завдяки концепціям таких мислителів, як Г. Гроцій, Дж. Локк і Ж.-Ж. Руссо. У ХХ столітті ідеї природного права були значно переосмислені та розвинені такими видатними представниками, як німецький вчений Р. Штаммлер та американський філософ Дж. Роулс [60].

В українській філософсько-правовій думці ідеї природного права знаходили своє відображення у концепціях Ю. Калиновського, який наголошував на пріоритеті народних уявлень про правду над формальним законом, а також у роботах Б. Кістяківського, що досліджував суспільні та етичні засади права. Тоді як сучасні інтерпретації природного права, зокрема у працях С. Максимова та К. Красовського, підкреслюють його роль у формуванні комплексного розуміння правових цінностей.

Наприклад, історично українська правова свідомість часто визначалася не стільки дотриманням формального закону, скільки прагненням до вищої справедливості – «правди», яка розглядалася як втілення невідчужуваних прав людини. Спостерігати за цим явищем ми можемо у численних народних повстаннях та рухах, де люди керувалися усвідомленням своєї гідності та основоположних свобод, незалежно від чинних правових приписів. Виходячи з цього, природно-правове мислення виступає джерелом морального орієнтира, який дозволяє оцінювати дійсність законів через парадигму загальнолюдських цінностей.

В Україні природно-правове мислення є особливо виразним явищем. Його домінування зумовлене історичним досвідом, що змушував народ шукати опору у засадах людяності та моралі, які формувалися поза офіційним законодавством. Відповідно, українська правосвідомість сформувалася як така, що надає перевагу сутнісній справедливості над формальною законністю, проявляючись у прагненні до гідного та вільного життя навіть за умов зовнішнього тиску.

Юрій Калиновський у своєму дослідженні історичного та етноментального підґрунтя правосвідомості українського суспільства розкривав її унікальні риси та виклики. Він стверджував, що характер рішень суспільства та ефективність його самоорганізації безпосередньо залежать від рівня розвитку правосвідомості громадян. На його думку, істинна свобода можлива лише тоді, коли державна влада діє в інтересах права, слугуючи йому [50, с. 96-179].

Особливу увагу дослідник приділяв українському індивідуалізму, який, на його думку, мав землеробське коріння. Ця риса, з одного боку, сприяла формуванню почуття власної гідності та здатності до самостійного впорядкування життя. З

іншого боку, надмірний індивідуалізм гальмував формування сталих соціонормативних і правових структур, а також ускладнював консолідоване вирішення державотворчих завдань. Наслідки такого індивідуалізму стають явними в історії України, де індивідуальні прагнення нерідко домінували над колективними, що ускладнювало формування сильної та єдиної державності.

Аналогії з поглядами Калиновського можна простежити у філософській спадщині європейського Просвітництва, зокрема у працях Жана-Жака Руссо (1712-1778). У своїй ключовій праці «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права» він досліджував ідею «загальної волі». На його думку, вона відображає спільні інтереси та моральні прагнення суспільства, які мають переважати над індивідуальними бажаннями та формальними законами [88].

Подібно до Руссо, Калиновський наголошував, що джерелом істинної справедливості є саме глибинні уявлення народу про правду, а не виключно приписи, встановлені державою. У цьому полягає їх спільне прагнення до легітимності права через внутрішнє переконання суспільства, а не суто через зовнішній примус. Наприклад, обидва мислителі стверджують, що влада повинна слугувати не лише закону, а й моральним засадам та волі народу, підкреслюючи пріоритет вищої справедливості над суто позитивістським підходом.

Інший видатний український дослідник філософії права Богдан Кістяківський наголошував на нерозривному зв'язку права з етичними та соціальними засадами. Він досліджував право як складне суспільне явище, що виходить за межі суто формальних приписів. Дійшовши висновку, що справжнє право не може існувати без глибокого етичного підґрунтя, Кістяківський відстоював ідею правової держави, заснованої на усвідомленні внутрішньої свободи та гідності особистості [25].

Погляди Кістяківського також простежуються у творчості німецького неокантіанця Рудольфа Штаммлера (1856-1938). Філософ, у своїй праці «Вчення про правильне право», прагнув подолати суперечності між незмінними принципами природного права та історичною змінюваністю законодавства. Він розробив концепцію «природного права з мінливим змістом», яка шукала універсальні

формальні принципи, здатні надавати будь-якому позитивному праву справедливого характеру [8]. Тоді як Кістяківський, подібно до Штаммера, досліджував не лише формальні норми, а й прагнув розкрити глибинні етичні та соціальні передумови, що визначають сутність правових відносин.

Порівняно з вище означеними поглядами, сучасний український дослідник Сергій Максимов пропонує комплексне розуміння природного права, що відповідає викликам сьогодення. Він наголошує на визнанні принципів справедливості як незалежної інстанції, що передує державним інституціям. Крім того, Максимов вважає, що правові інститути мають критично оцінюватися та узгоджуватися зі змінними цінностями та історичними тенденціями. Наприклад, нині його погляди знаходять своє відображення у процесі формування правових механізмів, які забезпечують реалізацію фундаментальних прав людини та протидію корупції [67, с. 155-164].

У контексті сучасної західної філософії права, ідеї Максимова знаходять паралелі у творчості американського мислителя Рональда Дворкіна (1931-2013). У своїй праці «Імперія права» він стверджував, що право не може бути повністю відокремлене від моралі. Крім того, він досліджував права людини як невіддільні принципи, що мають перевагу над утилітарними чи політичними цілями [2]. Тому їх ідеї сходяться у розумінні права як системи цінностей, де принципи справедливості та права людини відіграють центральну роль у забезпеченні легітимності та ефективності законодавства.

Ще один сучасний український дослідник, юрист та військовослужбовець Костянтин Красовський, продовжує розвивати природно-правову проблематику. У своїй дисертації «Природні права людини в українському конституціоналізмі» він досліджував актуальність принципів природного права для формування сучасної правової культури України.

Красовський наголошує на критичному переосмисленні історичного досвіду та відокремленні застарілих положень від тих принципів, що зберігають свою силу сьогодні. Зокрема, він підкреслює, що концепція природних прав людини, заснована

на українських традиціях, є ключовою для розбудови правової держави, де права та свободи людини визначають спрямованість дій влади. Таким чином, у своєму дослідженні він акцентує на взаємній відповідальності держави, суспільства та особистості, що суцільно важливо для подолання наслідків тоталітарного минулого та гармонізації національного законодавства із загальнолюдськими цінностями [59, с. 96-163].

Відповідно, одним з ключових викликів, що стоїть перед розбудовою правомірної держави є процес гармонізації норм позитивного права з глибинними природно-правовими уявленнями українського суспільства. Український історик та публіцист Ярослав Грицак, зокрема в інтерв'ю для The Ukrainians Media, наголошує на критичній ролі справедливих юридичних судів у цьому процесі. Він підкреслює, що саме судова система є вирішальним чинником, крізь який проходить взаємодія закону та суспільних очікувань справедливості [9].

Цю думку також яскраво ілюструє відомий вислів англійського філософа Френсіса Бекона (1561-1626) в одному зі своїх есеї: «Один несправедливий вирок згубніший за численні несправедливі приклади, бо останні паплюжать потік, а перший – саме джерело» [111, с. 233]. Іншими словами, коли саме правосуддя, яке має бути непохитним джерелом істини, підривається несправедливим рішенням, це руйнує довіру до всієї правової системи та її здатності забезпечувати справедливість.

Тобто, на основі поглядів мислителів, якщо суди сприймаються як несправедливі або корумповані, це руйнує довіру до всієї правової системи, незалежно від досконалості самих законів, а також суперечить глибинним уявленням народу про правду. Тому критично важливою є гармонізація, яка передбачає не лише формальне дотримання процедур, а й утвердження такої судової практики, що ґрунтується на пріоритеті сутнісної справедливості та гідності, відображаючи природно-правові орієнтири суспільства.

Крім цього, Грицак вказує на важливу роль церкви у формуванні цих глибинних уявлень [9]. В Україні, де християнські цінності історично є фундаментом морального кодексу суспільства, саме вони значною мірою формують

природно-правове мислення. Природне право, як сукупність неписаних моральних принципів, знаходить своє відображення в етичних нормах, що також поширюється церквою. Інакше кажучи, якщо природно-правові уявлення значною мірою формуються під впливом християнських цінностей, то роль церкви полягає у підтримці та відтворенні цього ціннісного фундаменту, що є основою для легітимності будь-якої правової системи.

Насамкінець Грицак вважає за головну потребу, яка є в українському суспільстві, формулювати та висвітлювати політичну метафізику. Формування такої мови потрібне, щоб забезпечити спільне, глибоке розуміння фундаментальних цінностей та принципів, на яких будується українська держава. Вона дозволяє артикулювати та інтегрувати природно-правові уявлення суспільства у публічний дискурс та законотворчі процеси [9].

У іншому разі, без чітко сформульованої політичної метафізики, гармонізація позитивного права залишатиметься поверхневою, а правова держава не матиме міцного ціннісного фундаменту, який би забезпечував її легітимність та стабільність в очах громадян. Отже, важливість цих аспектів (від справедливих судів до формування спільного ціннісного простору) є першочерговою для становлення України як правомірної держави, що ґрунтується не лише на формальних приписах, а й на глибинних уявленнях про правду та справедливість.

Наприклад, в чинній правовій системі, правосвідомість, сформована на природно-правових засадах, передбачає критичне ставлення громадян до правових інститутів та законів. Коли громадянин(ка) відчуває, що закон чи дії влади суперечать принципам справедливості, гідності або загальнолюдським цінностям, він/вона схильний(а) до недовіри, а іноді й до відмови визнавати такий припис легітимним. Відповідно, проблеми корупції сприймаються не лише як порушення норм позитивного права, а також як посягання на природні засади справедливості та довіри в суспільстві, що викликає значне обурення та відторгнення.

Залежно від того, яке ставлення мають громадяни до інститутів та законів, що ґрунтуються на їх природно-правовій свідомості, формуються і форми їхньої

громадянської активності. Тобто, якщо вони сприймають закони та дії влади як такі, що відповідають вищим принципам справедливості, тоді їхня активність спрямована на підтримку та розвиток правової системи, дотримання норм. Однак, якщо вони бачать суперечність між позитивним правом та природними засадами гідності й правди, то прагнення до справедливості, що випливає з природно-правових засад, проявляється у громадянській активності та відстоюванні прав шляхом масових протестів, самоорганізації, волонтерського руху та інших форм спротиву. Таким чином, природно-правове мислення є рушійною силою для формування активного громадянського суспільства, здатного вимагати від держави дотримання морально-етичних стандартів та забезпечення фундаментальних прав людини.

На основі викладених досліджень, ми можемо проаналізувати правосвідомість, яка формується під впливом природного права. Це дозволить нам глибше зрозуміти, як моральні принципи впливають на розуміння справедливості та законності в суспільстві.

Отже, по-перше, вона глибинно ґрунтується на вищих, неписаних нормах моралі, правди та людської гідності, що мають абсолютний пріоритет над будь-якими формальними приписами. Наприклад, діяльність українських дисидентів та правозахисників у радянський період яскраво продемонструвала, як прагнення до свободи та справедливості, засноване на універсальних цінностях, ставало рушійною силою опору тоталітарній системі, що ігнорувала людську гідність.

По-друге, ця правосвідомість відрізняється схильністю до пріоритету сутнісної справедливості над суто формальною законністю, оцінюючи норми не лише за їх походженням, а й за відповідністю внутрішнім переконанням про гідне життя. Тоді як, по-третє, вона характеризується сильним відчуттям невідчужених індивідуальних свобод та гідності, що часто виступають внутрішнім орієнтиром, незалежним від зовнішнього примусу чи офіційних державних актів. У висновку, правосвідомість природно-правового мислення надає перевагу народним уявленням про правду над формальним законом, адже справжня свобода можлива лише за

умови служіння влади інтересам права, як наголошував свого часу Калиновський [50, с. 180-244].

Таким чином, завершуючи аналіз впливу природно-правового мислення на формування української правосвідомості, слід зауважити, що розуміння цих засад є фундаментально важливим для розбудови легітимної та ефективної правової держави. Це усвідомлення підкреслює потребу в поглибленому розгляді історичного розвитку концепцій прав та обов'язків в українській філософсько-правовій думці.

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВ ТА ОBOB'ЯЗКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

Історично українська філософська думка завжди вирізнялася глибоким осмисленням сутності прав та обов'язків, що формувалося під впливом унікального історичного досвіду, культурних традицій та суспільно-політичних викликів. Починаючи від становлення державності у Київській Русі, закінчуючи сучасними філософськими підходами, Україна постійно шукала власні шляхи гармонізації індивідуальної свободи та колективної відповідальності. Права та обов'язки в українському контексті ніколи не були лише формальними юридичними категоріями, а відображали глибинні моральні, етичні та суспільні виміри людського буття. Відповідно, щоб усвідомити повноту української правової культури, необхідно простежити еволюцію цих концептів у розрізі століть.

Важливий внесок у розробку прав та обов'язків зробили численні видатні українські мислителі, філософи, правники, культурні та громадські діячі різних епох. Серед них виділяють таких знакових постатей Києво-Руської доби, як Митрополит Іларіон, Володимир Мономах та Ярослав Мудрий. Інтелектуальний розвиток козацької доби представлений такими іменами, як Пилип Орлик, Григорій Сковорода, Феофан Прокопович та Інокентій Гізель. ХІХ століття ознаменувалося працями Памфіла Юркевича, Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Юрія Федьковича та Івана Нечуя-Левицького. Філософію прав та обов'язків ХХ століття збагатили Іван Франко, Микола Міхновський, Дмитро Донцов, В'ячеслав Липинський, Іван Дзюба, Богдан Кістяківський та Володимир Винниченко. Сучасні підходи формують такі філософи, як Мирослав Попович, Володимир Єрмоленко, Сергій Кримський, а також визначна письменниця та публіцистка Оксана Забужко.

Їх праці не лише формували інтелектуальний ландшафт відповідних епох, а й відображали суспільні прагнення до справедливості, свободи та відповідальності, переплітаючи універсальні ідеї з національною специфікою. Проте, щоб скласти цілісну картину історичного розвитку прав та обов'язків, необхідно дослідити, як

саме ці концепції трансформувалися та взаємодіяли з конкретними історичними умовами та філософськими парадигмами.

З цієї причини виникає потреба в комплексному аналізі, який охопить ключові етапи розвитку прав та обов'язків в українській філософії. У розділі здійснюється розгляд становлення християнського розуміння обов'язку та справедливості у Києво-Руському періоді, а також особливості формування права як волевстановлених правил та прояви загальної волі у козацькому самоврядуванні. Окрему увагу приділено філософії прав та обов'язків у XIX столітті, а також аналізу національної ідеї як передумови суспільної відповідальності у XX столітті. Насамкінець, розділ завершується розглядом сучасних філософських підходів до прав та обов'язків у контексті глобалізації та сучасних викликів.

Всебічне розуміння цього історичного шляху є ключовим для осмислення сучасної української правосвідомості та національної ідентичності. Здійснений аналіз прав та обов'язків дозволяє виявити як спадкоємність певних ідей та цінностей, так і трансформації, спричинені переломними історичними подіями. Такий підхід дає можливість не лише простежити становлення унікального українського праворозуміння, а й краще зрозуміти джерела сучасних суспільних запитів щодо справедливості, свободи та відповідальності, які є основоположними для розбудови правової та демократичної держави. Таким чином, другий розділ має на меті здійснити історико-філософський огляд еволюції концепцій прав та обов'язків в українській думці, виявити її особливості, спадкоємність та внесок у формування української правової культури.

2.1. Києво-Руський період: християнське розуміння обов'язку та справедливості

Києво-Руський період, що охоплює IX-XIII століття, є визначним етапом у становленні української державності та зародженні оригінальної філософсько-правової думки. Саме в цей час активно починають формуватися перші системні уявлення про права та обов'язки, які відрізнялися від попередніх язичницьких вірувань і закладали основи майбутньої правової культури.

Передусім, слід розглянути процес прийняття християнства, який займав провідне місце для культурно-правового розвитку Київської Русі. Спершу цей процес був поступовим, проникаючи через торгівельні та політичні зв'язки, а згодом завершився офіційним хрещенням Русі князем Володимиром Святославичем у 988 році [98]. В той час як етичні норми набули християнських засад милосердя, любові до ближнього та відповідальності перед Богом, правові засади почали інтегрувати ці принципи, відходячи від суто язичницьких звичаїв кровної помсти та колективної відповідальності до ідей індивідуальної вини та відплати.

Історично у становленні морально-правових уявлень визначальну роль відіграла концепція Божого закону як вищого джерела справедливості. Розуміння обов'язку та праведності було глибоко вкорінене у християнській етиці, яка передбачала відповідальність не лише перед світською владою, а й перед Богом та власною совістю. Ці ідеї не були унікальними для Русі, а інтегрували її в ширший християнський інтелектуальний простір, де візантійські богослови та правники, такі як Іоанн Дамаскін (675-749/753) та Патріарх Фотій (820-896), осмислювали співвідношення божественного та людського права. Тому, щоб повноцінно проаналізувати ці засади, необхідно дослідити ключові джерела та ідеї цього періоду, які відображають становлення християнського розуміння морально-правових принципів [15].

Наприклад, концепція Божого закону, яка переважала над позитивним правом, відіграла станову роль у формуванні правосвідомості, закладаючи основу для розуміння легітимності світського права лише за умови його відповідності божественним приписам. Таке співвідношення Божого закону до людського права було принципово важливим, оскільки воно формувало ієрархію цінностей, де вищі моральні засади мали пріоритет.

Формування ідеї гріха, покаяння та милосердя стало центральним елементом християнської етики, що вплинув і на правове мислення, заклавши основи індивідуальної та колективної відповідальності. Відповідно до цього, народ, що прийняв християнство, почав осмислювати не лише зовнішні наслідки своїх вчинків,

а й внутрішню, моральну вину, оскільки гріх розглядався як порушення Божого закону, що вимагає спокути та праведного життя.

Видатний діяч Києво-Руської доби, Митрополит Іларіон (990-1088), у своїй знаковій праці «Слово про закон і благодать» розглядає ключові філософсько-правові та богословські питання, що відображали інтелектуальні запити свого часу. З огляду на його значущість, цей твір став не лише видатним зразком ораторського мистецтва, а й ключовим джерелом філософсько-правової думки того періоду, оскільки він вперше системно осмислив місце Русі у християнському світі та обґрунтував її історичне право на гідність і самостійність [91].

Центральною ідеєю є концепція переходу від «закону» до «благодаті». Закон, за Іларіоном, представлений старозавітним юдаїзмом, символізує зовнішній примус, обов'язок, що виконується зі страху, та обмеженість. Натомість благодать, що прийшла з християнством, уособлює внутрішню свободу, любов, визволення та універсальність. Цей перехід, на думку Іларіона, є не лише історичною подією, а передусім важливим етапом у духовному розвитку людства та, зокрема, Русі, яка долучилася до християнської цивілізації [46].

У контексті цієї християнської філософії свобода поставала не як політичне чи соціальне право у сучасному розумінні, а перш за все як духовне звільнення від гріха та язичницьких пут. Це звільнення досягалося через віру в Ісуса Христа та дотримання християнських заповідей, що вело до внутрішньої гармонії та праведного життя. Прагнучи бути частиною християнського світу, Русь, за Іларіоном, мала усвідомити свою нову духовну місію та відповідальність, що своєю чергою обґрунтовувало її легітимність та право на рівність серед інших християнських держав [34, с. 17-25].

Проте, у сучасній філософсько-правовій думці подібні концепції піддавалися б критиці. Розуміння свободи та прав сьогодні переважно ґрунтується на індивідуальних, секулярних засадах, а не на релігійно-духовному вимірі. Відповідно, сучасна критика стосувалася б обмеженості такого підходу щодо гарантування

конкретних прав особистості та обґрунтування легітимності держави без посилення на її здатність забезпечувати громадянські та політичні свободи.

Продовжуючи аналіз формування морально-правових уявлень Києво-Руської доби, важливо зазначити, що особливе місце в ньому посідає «Руська Правда». Цей збірник правових норм, що розвивався протягом XI-XII століть, заведено вважати першим письмовим зведенням правил на Русі, який мав характер кодексу, складеного на основі звичаєвого права. Головна ідея полягала у встановленні уніфікованих правил поведінки та вирішенні конфліктів, що впливало на стабілізацію суспільних відносин та зміцненню князівської влади.

Закріплені у «Руській Правді» обов'язки та права соціальних груп (князі, бояри, дружинники, смерди, холопи тощо) були далекими від сучасних уявлень про рівність та універсальні права людини, відображаючи феодальний характер суспільства. Проте вони були важливими орієнтирами для регулювання повсякденного життя, визначаючи межі дозволеного та відповідальність за порушення. Наприклад, документ чітко розмежовував покарання за злочини залежно від соціального статусу потерпілого та винного, встановлюючи систему вир (грошових штрафів) за вбивства та інші правопорушення [49, с. 50-56].

Крім того, в кодексі було відображено суспільне уявлення про відповідальність за вчинки та систему компенсації шкоди. Якщо людина (або член громади, що мав певний правовий статус) вчиняла злочин, наприклад, крадіжку чи побої, то передбачалася чітка процедура відшкодування збитків або сплати штрафу, що свідчило про перехід від архаїчних форм помсти до більш цивілізованих методів правосуддя [82].

Безпосередній зв'язок «Руської Правди» простежується з діяльністю Ярослава Мудрого (983/987-1054). Він був ініціатором першої кодифікації права на Русі, відомої як «Правда Ярослава» (найдавніша частина «Руської Правди»). Зробивши значний внесок у розвиток правової системи, він заклав основи письмового права, що дозволило уніфікувати правові норми, зменшити свавілля та сприяти централізації держави.

Важливо зазначити, що ця уніфікація мала переважно локальний характер, оскільки дія «Руської Правди» не охоплювала всі князівства Русі однаково, відображаючи регіональні особливості та ступінь інтеграції. Як наслідок, це стало важливим кроком у формуванні правової культури та зміцненні державних інститутів, тому діяльність Ярослава Мудрого є невіддільною частиною осмислення розвитку прав та обов'язків у Києво-Руський період.

На додаток до кодифікованого права «Руської Правди» та богословсько-філософських роздумів Іларіона, не менш важливий внесок у формування морально-правових уявлень Києво-Руської доби зробив видатний правитель Володимир Мономах (1053-1125). У своїй праці «Повчання дітям» він запропонував винятковий погляд на етичні засади управління та особистого життя, що ґрунтувалися на християнських цінностях. Тобто, моральний обов'язок, за Мономахом, поставав не лише як політична необхідність, а як глибоко особиста відповідальність князя перед Богом, народом та його внутрішніми моральними принципами [104]. Інакше кажучи, щоб бути праведним правителем і гідною людиною, потрібно було керуватися принципами милосердя, смирення, працелюбства та турботи про ближнього.

Крім того, Володимир Мономах у своєму повчанні визначав такі принципи справедливості та доброчесності, які мали стати основою як князівського правління, так і повсякденного життя кожного. По-перше, він наголошував на важливості милосердя до бідних, вдів та сиріт, закликаючи до активної соціальної допомоги та захисту слабких. Наприклад, Мономах писав: «Найперше, задля бога і душі своєї, страх майте божий у серці своїм і милостиню чиніть щедрю, бо се єсть начаток всякому добру». Цим він підкреслював універсальність вимоги залишатися людиною та допомагати оточенню, незалежно від їхнього соціального становища чи провини. По-друге, Мономах наголошував на необхідності уникнення лінощів, пияцтва та марнославства, вбачаючи в них джерела морального занепаду: «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. <...> Ні питтю, ні їді не потурайте, ні

спанню». Таким чином, ці повчання становлять цілісну етичну програму, спрямовану на формування ідеалу християнського правителя та людини [71].

У контексті цих настанов, людина Київської Русі, що прийняла християнство, осмислювала обов'язок як духовний імператив, що впливав з віри та прагнення до спасіння. Це свідчило про відповідальність за власні вчинки не лише перед законом, а й перед Богом, що вимагало внутрішнього самовдосконалення та дотримання моральних норм. Тому загальний ідеал життя в Київській Русі, відображений у такій пам'ятці, як «Повчання дітям», був спрямований на поєднання світської влади з християнською етикою, де обов'язок розглядався як шлях до праведного життя та гармонії в суспільстві.

Однак, сучасна філософсько-правова думка критично ставиться до концепцій, що базуються виключно на релігійних засадах. Вона наголошує на важливості відокремлення права від релігійного догмату, оскільки це дозволяє гарантувати універсальні права та свободи для всіх, незалежно від їх віросповідань.

Підсумовуючи вищезазначене, Києво-Руський період відіграв важливу роль у становленні української філософсько-правової думки, заклавши основи християнського розуміння обов'язку та справедливості. У цей час сформувалися ключові принципи, що поєднували релігійні та світські норми.

З позитивного боку, було закладено фундамент письмового права («Руська Правда»), відбувся перехід від архаїчних форм помсти до системи відшкодування та штрафів, а також утвердилися ідеї милосердя, праведності та відповідальності перед Богом і власною совістю, що яскраво відображено у «Повчанні дітям» Володимира Мономаха. З іншого боку, слід зазначити обмеженість цих уявлень, що проявлялася у феодальному характері прав та обов'язків, далеких від сучасної концепції рівності, а також у локальному характері правової уніфікації.

З погляду християнської філософії, центральною ідеєю цього періоду було осмислення Божого закону як вищого джерела справедливості, що визначало легітимність людського права та формувало ієрархію цінностей. Праці Митрополита Іларіона, зокрема його «Слово про закон і благодать», стали яскравим вираженням

цієї філософії, підкреслюючи перехід від зовнішнього примусу до внутрішньої свободи через благодать.

Таким чином, закладені тоді основи стали міцними передумовами для подальшого розвитку правових та філософських цінностей. Право набуло не лише формального, а й глибокого морально-етичного виміру, а ідея обов'язку була нерозривно пов'язана з християнською етикою та особистою відповідальністю. Наприклад, утвердження системи вир замість кровної помсти у «Руській Правді» свідчило про гуманізацію правосуддя та розвиток більш цивілізованих суспільних відносин. Отже, засади, сформовані в Києво-Руський період, заклали міцний фундамент, на якому формуватиметься подальша еволюція концепцій прав та обов'язків в українському суспільстві, зокрема в епоху козацького самоврядування.

2.2. Право як волевстановлені правила, загальна воля у козацькому самоврядуванні

Після завершення Києво-Руського періоду та століть роздробленості й іноземного панування, XVII-XVIII століття ознаменувалися початком козацької доби. Історія козацтва розпочалася на південних кордонах українських земель у XV-XVI століттях, де вільні люди, що втікали від феодалної залежності, об'єднувалися для захисту від набігів та освоєння Дикого Поля. Цей період став новим, динамічним етапом у розвитку української філософсько-правової думки, під час якого самоврядування та державотворення набули своєрідних форм. Ідеї, що формувалися в цей час, відображали не лише прагнення до свободи, а й зародження колективної ідентичності, яку ще було важко назвати повноцінною нацією у сучасному розумінні, але яка вже мала виразні національні ознаки. Ця доба характеризувалася прагненням до самостійності та пошуком власних шляхів розвитку.

У козацьку добу формування правових норм все більше ґрунтувалося на волевстановлених правилах, що виникали з домовленості та раціонального осмислення. Колективна воля в суспільному житті, що проявлялася у діяльності козацьких рад та виборності старшини, сприяла формуванню правових засад, які

відображали інтереси та потреби громади. Тому в основу правових засад входили принципи, що здійснювались на усвідомленому виборі та спільному рішенні [114, с. 140-158].

Щодо філософських концепцій, то можна відзначити поглиблене осмислення природи права, справедливості та свободи. Мораль та етика почали посідати центральне місце у роздумах про ідеальний суспільний устрій та гідне життя, що відображало як християнські традиції, так і нові європейські впливи.

У козацьку добу право посідало особливе місце у суспільному та політичному житті, відображаючи самобутній досвід самоврядування та державотворення. На відміну від попередніх періодів, де право здебільшого ґрунтувалося на божественних приписах або незмінних звичаях, козацьке право формувалося як поєднання розмаїтих джерел. Передусім, значну роль відігравало звичаєве право, що передавалося з покоління в покоління. Крім того, важливим елементом були військові статuti та рішення козацьких рад, а також універсали гетьманів, які сприяли стабілізації суспільних відносин та зміцненню князівської влади, а також створенню системи волевстановлених правил [99].

У цьому контексті доречно провести аналогію з філософськими ідеями Аристотеля, який у «Нікомаховій етиці» розрізняє природне та встановлене законом право. Він підкреслює, що закони можуть бути результатом домовленостей поміж людьми задля спільного блага. Інакше кажучи, подібно до козацького права, Аристотель визнавав, що джерелом легітимності закону може бути свідомий вибір та домовленість громади [11].

Однак, важливо зазначити, що правосуддя в козацьку добу, попри свою вольову природу, мало свої особливості. Воно характеризувалося певною мірою оперативністю та орієнтованістю на вирішення конкретних конфліктів, а не на суворе дотримання формальних процедур. Ми можемо виділити такі ключові риси: по-перше, колегіальність прийняття рішень на Січі та в полкових судах; по-друге, публічність судових процесів; водночас, по-третє, персоніфікований характер правосуддя, де авторитет судді мав значну вагу. Тому, козацьке право, будучи

волевстановленим, певною мірою відображало специфіку військово-демократичного суспільства.

Формування правових норм у козацький період було тісно пов'язане з проявами колективної волі. Наприклад, вибори старшини, які проходили на козацьких радах, були прямим вираженням народного суверенітету та права громади обирати своїх провідників. Ці події вплинули на розвиток уявлень про відповідальність влади перед народом. Моральні засади, такі як честь, вірність, побратимство та служіння спільній справі, почали займати більш пріоритетне місце у формуванні правової свідомості, ніж суто формальні норми.

Проте, попри декларовані принципи самоврядування та справедливості, козацька правова система не завжди була вільною від недоліків. Могли траплятися прояви жорстокості, а рішення колективної волі не завжди гарантували абсолютну справедливість для кожного члена громади, що все ж відображало певні обмеження тогочасного рівня правосвідомості та суспільних реалій.

Продовжуючи осмислення волевстановлених правил у козацькому самоврядуванні, слід зауважити, що одним з найвизначніших документів, який відобразив ці ідеї, була Конституція Пилипа Орлика 1710 року. Вона стала унікальним явищем для свого часу, закріпивши принципи обмеження влади та народного представництва. Хоча цей договір не був повноцінно реалізований на всіх теренах Гетьманщини через складні історичні обставини, проте його норми діяли на території Правобережної України, де він і був проголошений.

Згідно з Конституцією, найвищу виконавчу владу мав гетьман та Генеральна Старшина. Проте, можливості гетьмана були суттєво обмежені, що стало новаторським кроком у розвитку конституційної думки. Зокрема, статті 6, 7 і 8 Конституції чітко регламентували його повноваження: гетьман не міг самостійно розпоряджатися державним скарбом та землями, проводити власну кадрову чи зовнішню політику, а також створювати особисту адміністрацію чи одноосібно застосовувати покарання до винних. Ці обмеження мали на меті запобігти авторитаризму та забезпечити колективне управління [56].

Крім того, здійснюючи аналіз концепцій прав та обов'язків, закладених у Конституції, ми можемо виділити основні з них. По-перше, документ закріплював права та вольності козацтва, підкреслюючи його особливий статус як основи війська та носія державотворчої ідеї. По-друге, значна увага приділялася захисту прав православного духовенства та збереженню православної віри як державної релігії. По-третє, Конституція містила положення, спрямовані на захист прав міщан та селян від свавілля старшини, хоча й не скасовувала феодальних відносин. По-четверте, вона визначала обов'язки гетьмана та старшини перед народом, підкреслюючи їхню підзвітність та відповідальність за дотримання законів. Врешті-решт, Конституція була орієнтована на створення правової держави, де влада гетьмана обмежувалася законом, а права та обов'язки різних соціальних груп були чітко визначені для забезпечення суспільної гармонії та справедливості [79].

Отже, попри певні обмеження, властиві своїй добі (зокрема, збереження феодальних відносин та обмеженість у реалізації), Конституція Пилипа Орлика стала знаковим кроком у розвитку української філософсько-правової думки. Вона заклала основи конституціоналізму та ідеї обмеження влади законом, що було прогресивним для тогочасного європейського контексту.

Разом із розвитком козацького права та конституційної думки, важливу роль у формуванні філософсько-правових уявлень козацької доби посідала Києво-Могилянська академія. Вона була провідним центром інтелектуальної, богословської та філософської думки, яка орієнтувалася на поєднання візантійсько-православної традиції з досягненнями західноєвропейської науки та Просвітництва. Завдяки цьому їй вдалося стати осередком формування нової інтелектуальної еліти та розвитку оригінальних ідей. Наприклад, саме тут викладалися курси філософії, риторики та права, що сприяло системному осмисленню суспільних явищ [53].

Одним з визначних діячів Академії був Інокентій Гізель (1600-1683), який у своєму творі «Синопис» виклав ідеї про державну владу, право, мораль та їхній зв'язок з християнським світоглядом. Передусім, він означив, що влада має божественне походження, але водночас підкреслював її обов'язок служити

спільному благу та забезпечувати справедливість. Крім того, Гізель акцентував на важливості моральних засад у правотворчості та правозастосуванні, вважаючи, що закони повинні відповідати християнській етиці. Таким чином, право, за Гізелем, було інструментом реалізації божественної волі та морального порядку в суспільстві, а філософія виступала методологічною основою для осмислення цих взаємозв'язків [43].

Також одним з найвпливовіших мислителів цієї епохи був Феофан Прокопович (1681-1736), видатний богослов, філософ і державний діяч. Однак, його діяльність значною мірою була пов'язана з реформами Петра I та зміцненням Російської імперії, що викликає дискусії щодо його ролі в українському контексті. Разом з тим його ідеї були певною мірою пов'язані з європейськими течіями Просвітництва та абсолютизму, особливо у частині обґрунтування сильної монархічної влади як гаранта порядку та розвитку. Таким чином, він розглядав природне право як основу для позитивного законодавства, що відображало раціональні засади закону та його відповідність людській природі. Прокопович вірив, що освічений монарх, керуючись розумом і природним правом, здатен побудувати справедливе суспільство [48].

Водночас у контексті осмислення морально-правових засад козацької доби, особливе місце посідає постать видатного українського філософа Григорія Сковороди (1722-1794). Його філософія, що мала глибокий етичний та антропологічний вимір, пропонувала свого часу оригінальне розуміння справедливості. Справедливість для Сковороди поставала не лише як зовнішнє дотримання законів, а також як внутрішня гармонія людини, відповідність її істинній, богоподібній природі [24, с. 6-14]. З цього погляду, можна стверджувати, що право, за Сковородою, мало б бути відображенням цієї внутрішньої гармонії та сприяти її досягненню. Закон повинен не примушувати, а направляти людину до пізнання себе та дотримання моральних принципів. Шлях до щастя та внутрішнього миру полягав у житті згідно з цим внутрішнім законом та пошуку істини в собі.

Разом з цим Сковорода проводив чітке розмежування між зовнішнім законом (позитивним правом) та внутрішнім моральним законом, або совістю. Він вважав, що справжня справедливість досягається тоді, коли зовнішні норми узгоджуються з внутрішніми моральними засадами людини [115]. Тобто, якщо закон не відповідає істині та внутрішній праведності, він втрачає свою легітимність і не здатен привести до справжньої гармонії. Однак, Сковорода не закликав до відкритого протистояння світській владі, а радше до внутрішнього самовдосконалення та морального опору несправедливості. У висновку, можна зазначити, що філософія Сковороди піднесла розуміння справедливості до рівня глибокого етичного та духовного принципу, що мав стати основою як індивідуального життя, так і суспільного ладу.

Однак, певна аполітичність Сковороди та його зосередженість на внутрішньому самовдосконаленні могли обмежувати можливості активної боротьби з конкретною зовнішньою несправедливістю. У сучасному контексті, де права часто вимагають колективного відстоювання та політичної дії, такий підхід міг би бути недостатнім для ефективного захисту суспільних інтересів.

Крім розвитку кодифікованого права та індивідуальних філософських концепцій, в козацькій системі самоврядування яскраво проявилася ідея колективної волі як основи легітимності влади та прийняття рішень. Рішення, що приймалися на козацьких радах (від найнижчих до Генеральної) були вираженням спільної згоди громади, що надавало їм обов'язкової сили. Колективна воля тут була не лише сукупністю індивідуальних бажань, а передусім прагненням до спільного блага, що формувалося в процесі відкритого обговорення та домовленості.

Свого часу ідею «загальної волі» теоретично обґрунтував видатний філософ Жан-Жак Руссо (1712-1778). У своїй праці «Про суспільну угоду, або Принципи політичного права» він досліджував принципи легітимного політичного устрою, дійшовши висновку, що єдиним законним джерелом влади є загальна воля народу. Тобто, сама влада походить не від монарха чи еліти, а від колективного суверенітету громадян, які, укладаючи суспільний договір, передають частину своїх прав для формування цієї загальної волі, спрямованої на спільний інтерес [88].

Тоді як Руссо розробляв концепцію «загальної волі» як ідеальний теоретичний конструкт для побудови справедливого суспільства, козацька воля своєю чергою була практичною реалізацією колективних рішень та самоврядування. Важливо підкреслити, що козацька доба передувала епосі Просвітництва, в якій творив Руссо, але вже містила елементи, що перегукуються з його пізнішими ідеями про народний суверенітет. Водночас з цим, козацька система, попри свою демократичність, мала свої обмеження, що походили з військового характеру суспільства та відсутності чітких механізмів захисту прав усіх верств населення.

І хоча в козацьку добу повноцінна нація у сучасному розумінні ще не була сформована, проте ми можемо говорити про виникнення її передумов та проявів, оскільки саме козацтво стало носієм ідеї окремішності та прагнення до власної державності. Формування свого роду національної свідомості, навіть з урахуванням регіональних відмінностей та соціальної неоднорідності, було нерозривно пов'язане з боротьбою за політичну та релігійну свободу [106].

Основними проявами цього процесу можна виділити, по-перше, усвідомлення спільної території та історичної спадщини, яку козацтво активно захищало від зовнішніх ворогів, формуючи відчуття приналежності до «української землі». По-друге, консолідація навколо православної віри, що стала не лише релігійним, а й важливим національно-культурним чинником, протиставляючи себе католицькому впливу Речі Посполитої. По-третє, формування унікального військово-політичного устрою – Гетьманщини, яка, попри свою автономію, прагнула до самостійності та визнання на міжнародній арені. По-четверте, розвиток руської мови та літератури (наприклад, козацькі літописи, думи), що сприяло зміцненню культурної ідентичності. По-п'яте, виникнення та поширення козацьких міфів та героїчного епосу, які формували колективну пам'ять та образ козака як захисника Батьківщини [18].

Таким чином, у період козацької доби не була сформована завершена філософська концепція нації, але були закладені міцні передумови для її подальшого розвитку. Козацька боротьба за свободу, створення власних інститутів та

усвідомлення культурної окремішності стали тим фундаментом, на якому у наступні століття формувалася модерна українська національна ідея.

Підсумовуючи усе вищезазначене, можна зробити висновок, що козацька доба стала важливим етапом у розвитку української філософсько-правової думки, позначеним переходом від переважно релігійно-звичаєвих уявлень до більш раціонального та волевстановленого розуміння права. Права та обов'язки в цей період набули нових форм, відображаючи унікальний досвід самоврядування. Такі елементи права, як звичаєве право, військові статuti, універсали гетьманів та рішення козацьких рад, були результатом домовленості та колективної волі, що відрізняло їх від суто божественних приписів. Тоді як обов'язки формувались не лише з формальних норм, а й безпосередньо з моральних засад, таких як честь, вірність та служіння громаді [114, с. 140-158].

Для формування української державності цей період мав виняткове значення, адже саме тут формувалися інститути самоврядування, що стали основою для подальших державотворчих процесів. Крім того, правова культура, що розвивалася в козацьку добу, синтезувала традиційні елементи з новими європейськими впливами, про що свідчать ідеї тодішніх провідних діячів. Також питання національної ідентичності, хоча й не було повністю сформоване як філософська концепція, активно визрівало через усвідомлення спільної території, віри, мовної культури та героїчного епосу, що заклало міцний фундамент для майбутньої нації.

Отже, концепції прав та обов'язків, що були сформовані в козацькому самоврядуванні, закладають важливі передумови для подальшого дослідження еволюції української філософсько-правової думки. Вони демонструють унікальний шлях розвитку, який поєднував внутрішні традиції з європейськими ідеями, відкриваючи нові горизонти для осмислення свободи, справедливості та відповідальності в історії України.

2.3. Філософія прав та обов'язків у ХІХ столітті

ХІХ століття характеризується глибокими трансформаціями, що охопили як Європу, так і Україну, суттєво вплинувши на розвиток філософсько-правової думки.

Тоді як в Європі цей період відзначився становленням капіталізму, розквітом національних рухів, розвитком ліберальних та соціалістичних ідей, своєю чергою в Україні він проходив в умовах імперського гніту та відсутності власної державності, проте у супроводі з національним відродженням [76].

Водночас з цим широкий вплив мали такі філософсько-правові течії, як правовий позитивізм, історична школа права та відродження природного права, які формували нові підходи до осмислення сутності закону та його джерел. В українському контексті вони переосмислювалися через парадигму національних інтересів та прагнення до свободи. Внаслідок цього відбувалося поглиблене осмислення прав та обов'язків, оскільки вони стали нерозривно пов'язані з боротьбою за національне самовизначення, соціальну справедливість та особисту гідність.

Розглядаючи правовий позитивізм, ми спостерігаємо за спробою відокремити право від моралі та релігії, зосередившись на його формальних джерелах. Він характеризувався розумінням права як сукупності норм, встановлених державою та забезпечених її примусом (наприклад, О. Конт, Дж. Остін, Д. Бентам). Право посідало місце системи правил, що існують незалежно від їхньої моральної оцінки, тоді як філософія права зводилася до аналітичного опису цих норм, а не до їх оцінки чи пошуку вищих засад [105].

Свого часу як реакція на абстрактність природного права та раціоналізм виникла історична школа права. Вона стверджувала, що право є не продуктом розуму чи законодавчої волі, а органічним явищем, що розвивається історично з «народного духу» (Volksgeist), як це обґрунтовував Ф. К. Савіньї (1779-1861). Інакше кажучи, право розглядалося як частина національної культури, що формується поступово через звичаї, традиції та колективну свідомість народу [47].

Водночас у відповідь на обмеженість позитивізму та історичної школи, відбулося відродження природного права. Коли позитивізм зосереджувався лише на чинному законі, а історична школа на минулому, прихильники природного права шукали універсальні, незмінні моральні засади, що походять з природи людини або

розуму. Люди, на їхню думку, мають невідчужні права, які передують державному законодавству і є його моральною основою [84].

Разом з цим відбувався інтенсивний розвиток ліберальних концепцій, що акцентували на невіддільних правах особистості, громадянських свободах та обмеженні державної влади. Однак, цей підхід не завжди достатньо враховував національні інтереси як колективні інтереси, зосереджуючись переважно на індивідуальних правах.

Тоді як австрійський та український дослідник Євген Ерліх (1862-1922), один з основоположників соціології права, розвивав ідеї «вільного права» та «живого права». Хоча його ідеї розвивались на початку XX століття, вони також ґрунтувалися на критиці формального права XIX століття. Він стверджував, що справжнє право існує не стільки в законодавчих актах, скільки в реальних суспільних відносинах, звичаях та в повсякденних діях людей. Тобто, «живе право» – це право, яким фактично керуються люди у своєму повсякденному житті, а не лише те, що записано в кодексах. Таким чином, Ерліх підкреслював, що право є динамічним явищем, що постійно формується у суспільстві, і юриспруденція повинна вивчати його у взаємозв'язку із соціальними реаліями [31].

Тим часом в Україні XIX століття розгорталося в умовах бездержавності та перебуванні під владою двох імперій. Поділ між Російською та Австро-Угорською імперіями спричинив розірваність українських земель, що ускладнювало формування єдиного національного простору та гальмувало розвиток самостійної філософсько-правової думки. Цензура та відсутність власних державних інститутів викликали значні перешкоди для вільного розвитку української культури, освіти та політичної думки, обмежуючи можливості для відкритого обговорення прав, обов'язків та національного питання [28].

З цих причин національне відродження набуло особливого значення, ставши формою опору імперському тиску та засобом збереження і розвитку української ідентичності. Формування інтелігенції, яка осмислювала право та обов'язок через парадигму національних інтересів, було ключовим для цього процесу. Боротьба, що

велася за свободу та справедливість, була переважно культурницькою та просвітницькою, проте закладала підґрунтя для майбутніх політичних рухів [12, с. 269-301].

З позитивного боку, акцент зміщувався на розвиток української мови, літератури, історії та культури як засобу формування національної свідомості та консолідації народу. Це проявлялося у зборі фольклору, написанні історичних праць, створенні художніх творів, що оспівували українське минуле та прагнення до свободи.

Тоді як з негативних аспектів, постійний імперський тиск, заборони та репресії призводили до еміграції інтелектуалів, уповільнення розвитку освіти та обмеження публічного простору для національних ідей. Особливо руйнівними були цілеспрямовані заборони української мови, зокрема Валуєвський циркуляр (1863), що обмежував видання наукової та релігійної літератури українською, та Емський указ (1876), який фактично повністю забороняв її публічне використання, друк книг, ввезення з-за кордону та театральні вистави [7]. Ці заходи були спрямовані на повну ліквідацію української ідентичності та асиміляцію, що втім не зламало духу національного відродження.

В цілому, можна сказати, що шлях розвитку української філософсько-правової думки у XIX столітті був складним і сповненим викликів, але саме в цей період були закладені міцні основи для майбутнього державотворення та національної самоідентифікації.

На тлі складних умов та закладених основ національного відродження, центральною постаттю, що сформувала українську філософсько-правову думку XIX століття, став видатний письменник і мислитель Тарас Григорович Шевченко (1814-1861). Його творчість, наскрізь пронизана ідеями свободи, справедливості та національної гідності, вийшла далеко за межі суто літературної сфери, ставши каталізатором національного самоусвідомлення. Нині саме його здебільшого вважають центральною постаттю національного відродження, оскільки його слово стало символом незламності та опору [90, с. 113-118].

Ця незламність набуває особливого значення в сучасних подіях: наприклад, у 2022 році під час звільнення тимчасово окупованої Балаклії Харківської області, українські військові ЗСУ зірвали пропагандистський лозунг окупантів, під яким виявили плакат із зображенням Шевченка та рядками з його поеми «Кавказ»:

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Ці рядки, що промовляють до глибин національного духу, сприяють підсиленню віри в перемогу, демонструючи непересічну пророчу силу та незгасну актуальність його слова крізь століття. Як зазначала Оксана Бондар, секретарка Балаклійської міської ради: «Кобзар – це наш поет. І він у лихі години для балаклійської родини був з нами, і його не знищили, його тільки прикрили, а потім він, як фенікс із попелу відродився» [94].

Сам Шевченко розумів свободу як природне і невідчужуване право кожної людини та нації на гідне існування. На власному прикладі він відчув всю трагедію кріпацтва та безправ'я, що стало наскрізною темою його творчості та спонукало до боротьби проти соціального рабства. Справедливість для нього була вищою цінністю, що мала панувати як у суспільстві, так і в індивідуальному житті, і яка часто протиставлялася несправедливим законам імперії. Відповідно, права людини, такі як право на особисту свободу та гідність, на землю та на рідну мову, Шевченко вважав фундаментальними, за які необхідно боротися [107].

Окрім прав, у творчості письменника центральне місце посідає концепція обов'язку, а саме обов'язку боротьби за волю України, служіння народів та моральної відповідальності за його долю. Ця глибока патріотична настанова яскраво

виражена в його рядках: «Свою Україну любіть, / Любіть її... Во время люте, / В останню тяжкую минуту / За неї господа моліть» [96]. Відтак, коли народ перебуває під гнітом, кожен(на) громадянин(ка) має моральний обов'язок протистояти несправедливості та активно діяти задля визволення та національного відродження.

Критикуючи тоді чинний суспільний та державний лад, Шевченко викривав жорстокість самодержавства, безправ'я кріпаків, лицемірство церкви та байдужість еліт. Його сатира була спрямована на викриття моральної та правової деградації імперії, що суперечила будь-яким засадам справедливості. Важливо зазначити, що свої філософсько-правові та суспільно-політичні погляди Шевченко значною мірою формував у колі Кирило-Мефодіївського братства, членом якого він був. Це товариство, засноване у 1840-х роках, прагнуло до повалення самодержавства, скасування кріпацтва, створення слов'янської федерації з рівноправними народами та поширення освіти, що відображало спільні ідеали братчиків щодо прав, свобод та обов'язків [54].

Крім Шевченка, провідну роль, зокрема в контексті національного відродження, також зіграли видатний письменник та філософ історії Пантелеймон Куліш (1819-1897) та почесний історик Микола Костомаров (1817-1885). Як діячі Кирило-Мефодіївського братства, вони були одними з ініціаторів та ідеологів цього таємного товариства, що прагнуло докорінних змін у суспільстві та осмислювало майбутнє України крізь парадигму федералізму та слов'янської єдності. В цілому, їх ідеї були глибоко вкорінені у принципах рівності, справедливості та братерства, а отже, вони відстоювали права людини та національні свободи.

Яскравим свідченням цього є текст прокламації, написаної Костомаровим під титулом «До братів українців»: «Ми приймаємо, що всі слов'яни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, серби й болгари» [107].

Хоча нині й точаться дискусії щодо слов'янськості москалів, в той час, для Костомарова та інших діячів, вони вважалися одним зі слов'янських народів, що відображало тодішні етнографічні та історичні уявлення. Тоді як в сучасних реаліях, через агресивну імперську політику та військову агресію проти України, концепція «слов'янського братерства» та «єдності» з російським народом зазнала кардинальної ревізії в українському суспільстві, ставши об'єктом переосмислення та відторгнення.

Пантелеймон Куліш, як письменник і культуролог, більше акцентував на культурному розвитку, значенні рідної мови та історії для формування національної ідентичності, а також на ідеях громадівського устрою. Важливо зазначити, що саме він підготував перший підручник з історії України «Повість про український народ», виданий 1846 року, що стало значним внеском у популяризацію національної історії та самосвідомості. Тоді як Костомаров, як історик-демократ, зосереджувався на історичних правах українського народу, принципах федералізму як основи для майбутнього слов'янського союзу та значенні народних мас в історичному процесі. Разом вони були переконані у необхідності скасування кріпацтва та побудови більш справедливого суспільства [54].

Обов'язок був для них нерозривно пов'язаний з реалізацією національної ідеї та прав українського народу. Це був моральний імператив служіння Батьківщині, розвитку її культури, мови та освіти, що ставилося вище за особисті інтереси. Їх вплив на українське суспільство проявлявся у формуванні національної свідомості через історичні дослідження, літературну творчість та публіцистику. Наприклад, коли Костомаров у своїх працях доводив окремішність українського народу та його історичні права, це сприяло усвідомленню українцями своєї унікальності та прагненню до самостійності. Відповідно, національна ідея, у їхньому баченні, була не лише культурним, а й політичним проєктом, що вимагав активної участі у боротьбі за її реалізацію [26, с. 6-35].

Однак, крім суто націоналістичних настроїв та акценту на культурному розвитку, в Україні XIX століття також активно популяризувались ліберальні та соціалістичні ідеї, що свідчило про інтеграцію української думки у

загальноєвропейський інтелектуальний простір. Одним з найвпливовіших провідників цих ідей був видатний мислитель, публіцист і громадський діяч Михайло Драгоманов (1841-1895), який наголошував на важливості індивідуальних свобод, децентралізації та соціальної справедливості. Інтегруючи європейські ліберальні та соціалістичні цінності в український контекст, він прагнув поєднати прагнення до національного визволення з принципами демократії, прав людини та прогресивних соціальних перетворень [69].

Певною мірою акцент на правах особистості був наслідком його глибокого розуміння європейських філософських течій та власного досвіду боротьби з імперським гнітом. Право, за Драгомановим, займало центральне місце як основа суспільного порядку та гарант прав і свобод громадян, тоді як обов'язок розглядався як свідома участь у суспільному житті, боротьба за його вдосконалення та утвердження справедливості. Тобто, в його поглядах стає явним взаємозв'язок між індивідуальною свободою, відповідальністю та колективним благом, що реалізується через правові та моральні засади [95].

Критикуючи авторитаризм та централізовану владу, мислитель виступав за широке самоврядування громад, федеративний устрій та обмеження державного втручання в особисте життя. Інакше кажучи, Драгоманов був переконаний, що справжня свобода та розвиток можливі лише в децентралізованій державі, де влада підзвітна народу, а права особистості є непорушними. Він бачив майбутнє України у федеративному об'єднанні з іншими слов'янськими народами, але на засадах повного рівноправ'я та автономії [65].

Ідеї лібералізму, проголошені Михайлом Драгомановим, стали основними у середовищі провідних діячів української літератури, культури та науки, таких як Леся Українка, Іван Франко та Михайло Грушевський. Зокрема, його вплив простежується і в поглядах українського філософа права Богдана Кістяківського (1868-1920) [30]. Продовжуючи ліберальну традицію, Кістяківський наголошував на необхідності утвердження правової держави та суб'єктивних публічних прав особистості, тобто прав громадянина у його відносинах з державою. Він критикував

абсолютизацію держави та прагнув обґрунтувати автономію особистості від державного свавілля, що було прямим розвитком драгоманівських ідей про індивідуальні свободи та верховенство права [25].

Разом із ліберальними та соціалістичними поглядами також активно розвивалася традиція духовно-академічної філософії. Одним з найяскравіших представників цього напрямку був видатний український філософ Памфіл Юркевич (1826-1874), який наголошував на глибоких етичних та метафізичних основах права. Його філософська система підкреслювала нерозривний зв'язок між правом, мораллю та релігією. Наприклад, на відміну від юридичного позитивізму, який відокремлював право від моралі, Юркевич стверджував, що справжній закон має ґрунтуватися на моральних засадах, що походять з духовної природи людини та божественних істин [116]. Для нього право повинно було передусім бути освітленим ідеями добра та справедливості. Він вважав, що людина повинна керуватися внутрішнім моральним законом, а її обов'язки походять з глибокого усвідомлення свого духовного покликання та відповідальності перед Богом і ближнім [72, с. 89-93].

Рішуче критикуючи матеріалізм та правовий позитивізм, філософ акцентував на внутрішній, духовній сутності людини, заперечуючи зведення її до суто матеріальних чи біологічних факторів. Він намагався розвивати антропоцентричну філософію, де людина з її духовно-моральними цінностями посідала центральне місце. Також, його вчення підкреслювало цінність особистості та її внутрішньої свободи, розуміючи свободу не як свавілля, а як свідомий вибір на користь добра та морального вдосконалення.

У філософії Юркевича дух та розум розглядалися як вищі прояви людської сутності, які мають пріоритет над зовнішніми, матеріальними аспектами. Віра, зі свого боку, забезпечувала глибоке джерело цих духовних та моральних принципів. Отже, логічно, що для Юркевича право окремої індивідуальності, яке ґрунтувалося на її унікальних духовних та моральних засадах, мало вищу цінність, ніж будь-яке колективне право, що могло б нівелювати особистість. Цей акцент на вищості

індивідуального права та внутрішньої свободи особистості, заснованої на її духовній сутності, є визначальним для розуміння його філософсько-правових поглядів та відрізняє його від колективістських підходів [16, с. 251-257].

Проте, надмірний акцент на суб'єктивній духовності та моралі міг призводити до певної аполітичності та недостатнього фокусу на суспільній боротьбі за права. Такий підхід, покладаючись на внутрішнє самовдосконалення, міг би бути менш ефективним у контексті активного відстоювання справедливості та протидії державним або колективним зловживанням.

Однак, філософія Памфіла Юркевича справила значний вплив на розвиток української філософської та богословської думки, підтримуючи ідеї гуманізму та морального фундаменту права у період, коли домінували раціоналістичні та позитивістські підходи. Він заклав основи для розуміння права як відображення внутрішньої, духовної природи людини, що стало важливим елементом для подальших дискусій.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, вплив філософсько-правової думки значною мірою проявлявся не лише у безпосередньо філософських та публіцистичних працях, а й в українській літературі XIX століття. В умовах імперської цензури та відсутності вільного політичного дискурсу, художні твори часто ставали важливим засобом для осмислення та поширення ідей прав і обов'язків, справедливості та свободи. Наприклад, у творчості таких письменників, як Юрій Федькович (1834-1888) та Іван Нечуй-Левицький (1838-1918), знайшли відображення гострі соціальні проблеми, боротьба за права селян, конфлікти між різними суспільними верствами, а також моральні дилеми, пов'язані з вибором між особистими інтересами та обов'язком перед народом. Ці літературні твори, не будучи філософськими трактатами, містили глибокі філософсько-правові імплікації, формуючи у читачів уявлення про справедливий суспільний устрій та моральні основи людського співіснування.

Українські мислителі того часу були глибоко переконані у необхідності докорінних суспільних змін та утвердженні принципів справедливості. Залишений

ними спадок нині набуває особливої актуальності, оскільки саме в цей період сформувався взаємозв'язок між розвитком філософсько-правової думки та модерної української національної ідеї. Ідеї свободи, самовизначення та обов'язку боротьби за власну долю, закладені тоді, стали фундаментом для майбутнього державотворення.

Аналізуючи філософію прав та обов'язків у ХІХ столітті, ми можемо дійти до висновку, що цей період певною мірою був часом парадоксів і глибоких суперечностей. З одного боку, українські землі перебували під імперським гнітом, що обмежував свободу думки та слова, а з іншого, саме в цих умовах відбувався інтенсивний розвиток національної свідомості та формування унікальних філософсько-правових концепцій. Таким чином, філософія прав та обов'язків у ХІХ столітті в Україні була не лише теоретичним надбанням, а й інструментом боротьби за національне визволення, соціальну справедливість та особисту гідність, заклавши міцні основи для майбутнього розвитку правової думки та становлення української державності.

2.4. ХХ століття: національна ідея як передумова суспільної відповідальності

Закладені основи філософсько-правової думки в ХІХ столітті стали критичною передумовою для розвитку української національної ідеї у ХХ столітті. Боротьба за державність, дві світові війни, революції, безперервна збройна боротьба за незалежність, десятиліття тоталітарного гніту та незгасне національне відродження – все це формувало винятковий контекст, у якому осмислювалися права та обов'язки української нації та кожної особистості.

Цей період став часом, коли національна ідея вийшла на перший план, перетворившись на центральну передумову суспільної відповідальності. Вона не лише консолідувала український народ у боротьбі за виживання, а й формувала нову філософсько-правову парадигму, яка визначала розуміння свободи, справедливості та місця людини в державотворчому процесі. Саме тоді, попри складні зовнішні та внутрішні обставини, провідні українські мислителі та діячі продовжували розвивати ідеї прав та обов'язків, збагачуючи їх власним досвідом та осмисленням національної долі.

Література продовжувала займати провідне місце в осмисленні національної ідеї та філософсько-правових питань на початку XX століття. Одним з найвидатніших її представників, чия постать уособлювала незламний дух та працелюбність українського народу, був Іван Франко (1856-1916), знаний також як «каменярь». Його філософсько-правові погляди пройшли складну еволюцію: маючи початкові соціалістичні симпатії, він згодом перейшов до виразних національно-ліберальних позицій, прагнучи синтезувати ідеї соціальної справедливості з принципами національного самовизначення [73, с. 5-62].

Франко розумів право як сукупність механізмів, що мають забезпечувати соціальні, культурні та національні потреби народу. Для нього право було інструментом для досягнення гідного життя та розвитку нації. Водночас обов'язок для Франка впливав із глибокого почуття відповідальності перед народом: це був обов'язок боротьби за його соціальний прогрес, культурний розвиток і найголовніше – за державотворення.

Його певною мірою концепція народу-держави, висловлена, зокрема, у статті «Поза межами можливого», окреслювала «національний ідеал» як «ідеал національної самостійності», тобто «ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного... життя і розвою нації» [109, с. 1-9]. Це підкреслювало прагнення до повного політичного самовизначення та суверенітету. На думку Франка, «Русь для русинів», тобто «Україна для українців», було фундаментальним принципом, що свідчив про право нації на самостійне політичне життя [108].

Франко також був гострим критиком. У роздумі «Що таке поступ?» він сутнісно критикував соціал-демократичні та марксистські уявлення про поступ чи державу, вважаючи їх занадто догматичними. На прикладі російської дійсності він критикував ідеологію лібералізму, називаючи її «ліберальним автократизмом» та «імперською політичною силою», оскільки вважав її відірваною від реального народного життя. На його думку, «лібералізм сильно теоретичний і доктринерський, а доктринери, навіть ліберальні, все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політиками» [110].

Зокрема, Франко критикував Михайла Драгоманова за диспропорцію між інтересами суспільства, нації та держави, а також правами та свободами окремої людини. Він виступав за збалансування спільного й особистого в суспільній організації та критикував Драгоманова за надання переваги свободі особистості, що, на його думку, могло вести до своєрідного персонального волюнтаризму. На відміну від Драгоманова, Франко не був анархістом і визнавав існування «соціологічних розвоєвих законів», які непідвладні індивідуальній волі [74].

В цілому можна зазначити, що роль інтелігенції, на думку Франка, полягала у свідомому та активному служінні національним інтересам, плеканні національної свідомості та цілеспрямованій роботі над розбудовою власної держави. Однак, його сильний наголос на національному ідеалі та колективній відповідальності, хоч і був прогресивним для свого часу, з сучасного погляду може потребувати збалансування з універсальними принципами прав людини, що виходять за межі суто національних інтересів. Разом з цим, його спадщина є невіддільною частиною фундаменту української філософсько-правової думки XX століття, що проклала шлях до майбутньої державності.

Окрім Івана Франка, важливу роль також зіграли видатний ідеолог Микола Міхновський (1873-1924) та письменник і політичний діяч Володимир Винниченко (1880-1951). Попри те, що їх погляди на шляхи здобуття української державності були діаметрально протилежними, тоді як один відстоював радикальний націоналізм, а інший схилився до соціалістичних ідей, вони обидва були глибоко залучені у державотворчі процеси та осмислювали права та обов'язки українського народу.

Микола Міхновський, як ідеолог радикального самостійництва, розглядав право передусім як інструмент захисту національних інтересів та здобуття суверенітету. Для нього національні права були абсолютним пріоритетом, вищими за індивідуальні чи будь-які інші, оскільки лише суверенна держава могла гарантувати повноцінний розвиток нації. Кінцевою метою він бачив побудову власної, нічим не обмеженої української держави, де українці були б цілісними господарями на своїй землі. Безумовний обов'язок кожного українця, за

Міхновським, полягав у безкомпромісній боротьбі за цю ідею, проголошену, зокрема, в його праці «Самостійна Україна». Він закликав до повного розриву з Російською імперією та застосування всіх можливих засобів для досягнення незалежності [70].

Натомість Володимир Винниченко, будучи провідним представником українського соціалізму, акцентував на соціальній справедливості та правах людини як основі для національного визволення. Він прагнув побудувати державу, яка б забезпечувала рівність та добробут для всього трудового народу, що відобразилося в його участі у формуванні українських урядів Центральної Ради. Зокрема, він вбачав ідеал української демократії у федерації з російською республікою, де Україна виступала б як рівне державне тіло, обґрунтовуючи це історичними, економічними та культурними зв'язками. Проте, з огляду на сучасні реалії та агресивну політику Росії, такі погляди виявилися помилковими та несумісними з прагненням України до повної суверенності. Водночас з цим обов'язок для нього полягав у служінні ідеалам соціального прогресу та визволення пригноблених, що було нерозривно пов'язане з національною боротьбою [102].

Кожен з них, через свою світоглядну систему, прагнув до незалежної України. Міхновський бачив її як мононаціональну державу, здобуту «кров'ю і залізом», тоді як Винниченко уявляв її як демократичну соціалістичну республіку, де права особистості та соціальна рівність посідали б центральне місце. Разом з тим, попри фундаментальні ідеологічні розбіжності, як Міхновський, так і Винниченко, усвідомлювали, що національне самовизначення є ключовою передумовою для реалізації прав і свобод, а також що їх досягнення вимагає високого почуття обов'язку та активної участі у суспільно-політичному житті.

Неодноразово згаданий філософ права, соціолог та політичний мислитель Богдан Кістяківський (1868-1920) у період початку XX століття розвинув глибоку й оригінальну концепцію правової держави та прав особистості, інтегруючи європейські ліберальні традиції з українським контекстом. Центральне місце у його

вченні посідала ідея про суб'єктивні публічні права, тобто права громадянина у його відносинах з державою, які виступали гарантом автономії та свободи індивіда [25].

Критикуючи авторитаризм у будь-яких його проявах, як імперський (царська самодержавна влада, що нехтувала правами), так і потенційний революційний (який міг призвести до нового тоталітаризму в ім'я колективних цілей), Кістяківський послідовно обстоював верховенство права та принципи правової держави. Він був переконаний, що лише така держава, заснована на законі, що гарантує права і свободи кожної особистості, може забезпечити гідне існування та розвиток суспільства.

На думку Кістяківського, важливим чинником функціонування правової держави має бути високий рівень правосвідомості народу та розвинене почуття відповідальності: «У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правопорядку й державних установ лежить на самому народі. Але саме тому, що турботу за державну й правову організацію покладено в правовій державі на сам народ, вона справді є організованою, тобто впорядкованою державою» [45].

В цілому, його погляди на взаємозв'язок прав та обов'язків були багатогранними й діалектичними. По-перше, Кістяківський вважав, що права особистості не є абсолютними, а нерозривно пов'язані з її обов'язками перед суспільством та державою. Ці обов'язки походять з відповідальності за реалізацію власної свободи та внесок у спільне благо. По-друге, він наголошував, що держава, надаючи права, водночас накладає певні обов'язки, але ці обов'язки мають бути обґрунтованими та відповідати принципам справедливості та законності, не нівелюючи автономії особистості. У його філософії стає очевидним, що справжня свобода можлива лише в умовах правопорядку, де права та обов'язки збалансовані [44].

Таким чином, ідеї Богдана Кістяківського про верховенство права, гарантії прав особистості та відповідальність народу за функціонування держави залишаються надзвичайно актуальними для сучасної України. У контексті

розбудови демократичної та правової держави, його підхід до збалансованого співвідношення прав та обов'язків є оптимальним та життєво важливим для майбутнього суспільства.

Іншим визначним мислителем, який мав колосальний вплив на формування та радикалізацію національної ідеї в Україні у міжвоєнний період, був Дмитро Донцов (1883-1973). Його філософсько-політична концепція, відома як інтегральний націоналізм, стала фундаментом для націоналістичного руху. Свої погляди він виклав у численних працях, зокрема у фундаментальній роботі «Націоналізм», де він відстоював принципи вольового, активного націоналізму як рушійної сили для здобуття та утримання української державності.

У його розумінні, права розглядалися не як універсальні й невідчужувані категорії особистості, а насамперед як права нації на самостійне існування, самовизначення та повну реалізацію своїх інтересів. Права окремої людини підпорядковувалися вищим, націєцентричним завданням, а їх реалізація була можливою лише в сильній, суверенній національній державі. Тоді як обов'язки для Донцова набували абсолютного значення, перетворюючись на головний моральний та політичний імператив. Це був обов'язок чину (дії, вольового вчинку, боротьби), безкомпромісного служіння нації, готовності до жертв та самозречення в ім'я її блага [29].

Водночас з цим його погляди доволі часто зазнавали критики, що пов'язано з їх радикальним характером та потенційною авторитарною спрямованістю. Наприклад, Донцов відкидав ліберальні цінності та демократичні принципи, вважаючи їх проявами слабкості та космополітизму, що заважали національній консолідації. Тому, його ідеологія, акцентуючи на дисципліні, елітарності та нещадній боротьбі, часто вступала в суперечність з універсальними гуманістичними цінностями. Попри це, Донцовська ідеологія сформувала важливий мобілізаційний ресурс і значною мірою вплинула на світогляд багатьох поколінь, надихаючи їх на активну боротьбу за незалежність України в умовах бездержавності та репресій.

На противагу радикальним поглядам Дмитра Донцова, іншим визначним мислителем українського державотворення міжвоєнного періоду був провідний ідеолог українського консерватизму В'ячеслав Липинський (1882-1931). Якщо Донцов акцентував на вольовому чині та інтегральному націоналізмі, то Липинський зосереджувався на ідеях органічного розвитку держави, спадковості та ролі еліти у розбудові національного буття. Його погляди перегукувалися з ідеями європейського консерватизму, зокрема з концепціями Едмунда Берка (1729-1797), який також наголошував на органічному характері суспільства, значенні традицій та еволюційного розвитку державних інститутів.

Право, за Липинським, розглядалося як система норм, що забезпечує стабільність, порядок та органічний розвиток держави. Воно мало слугувати збереженню традицій, ієрархії та суспільної гармонії, оберігаючи державу від анархії та революційних потрясінь. Відповідно, держава була для нього живою, органічною цілісністю, яка мала власну, вищу цінність, що не зводилася до простої сукупності її індивідуальних членів, і її метою було гарантування внутрішнього порядку та зовнішнього суверенітету [17].

Його погляди на взаємозв'язок прав та обов'язків були глибоко вкорінені у його консервативній державницькій філософії. Липинський підкреслював, що права особистості та різних соціальних груп реалізуються повною мірою лише в умовах сильної та стабільної держави. Водночас ці права завжди супроводжувалися чіткими обов'язками, як-от лояльність до держави, відповідальність перед нацією та сумлінна праця на її благо. В цілому, він вірив, що саме свідоме виконання обов'язків кожним членом суспільства та кожною соціальною верствою є запорукою процвітання та незалежності української держави.

Однак, попри значну роль у формуванні української державотворчої думки, консервативні погляди Липинського мали свої обмеження. Надмірний акцент на ролі еліти та ієрархії міг потенційно суперечити сучасним демократичним принципам рівності та універсальності прав людини, а пріоритет держави над індивідом міг призвести до нівелювання особистісної свободи. Проте, його внесок у

розвиток теорії українського консерватизму та ідеї сильної державності залишається значущим для осмислення історичних шляхів становлення України.

В цілому XX століття принесло Україні не лише сподівання на державність, а й безпрецедентні випробування, що глибоко трансформували осмислення прав та обов'язків. Радянський тоталітаризм, утвердившись на більшості українських земель, розгорнув систематичні репресії, які кардинально змінили уявлення про місце людини та нації. Держава, яка мала б бути гарантом прав, стала головним їхнім порушником, натомість обов'язки перетворилися на інструмент примусу та ідеологічної покори. Масштаби цих злочинів проти людства, що охопили значну частину Центрально-Східної Європи, були детально задокументовані істориком Тімоті Снайдером у його праці «Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним» [93]. Для України цей період позначився не лише масовими репресіями та штучними голодоморами, а й безперервною збройною боротьбою за незалежність, зокрема діями Української Повстанської Армії (УПА), що стала уособленням непримиренного опору окупаційним режимам своєю націоналістичною діяльністю.

Системні репресії розпочалися ще з 1920-х років, кульмінацією яких стало трагічне «Розстріляне відродження», знищення цвіту української інтелігенції, митців та вчених, таких як Микола Хвильовий, Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний й інші. Водночас навіть в умовах жорстокого терору, думка про права та обов'язки, що впливали з національної ідентичності та людської гідності, не згасала, а трансформувалася, проявившись у подальших формах опору, зокрема у русі шістдесятників, серед яких були Василь Стус, Алла Горська, Ліна Костенко, Василь Симоненко тощо.

Яскравим представником цього руху був Іван Дзюба (1930-2022), чия праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала знаковим маніфестом, що викривав шовіністичну політику СРСР та захищав національні та культурні права українців. Дзюба обґрунтовував, що справжній інтернаціоналізм передбачає рівноправність націй, а не асиміляцію, і що національні права є невідчуженою частиною універсальних прав людини [27].

Основні ідеї, які лягли в основу його позиції, полягали у вимозі дотримання конституційних прав республік на самовизначення та розвитку національної культури. Обов'язок збереження національної спадщини ставав тоді актом найвищої громадянської мужності та опору. Інакше кажучи, щоб вижити та зберегти свою ідентичність, українцям необхідно було усвідомити свої права та відстоювати їх, всупереч загрозам, перетворюючи пасивний опір на активну боротьбу за національне та культурне відродження.

У цьому контексті особливого значення набувають погляди Василя Стуса (1938-1985), одного з найвизначніших дисидентів, який осмислював людину як «обов'язок, а не титул». Він стверджував, що справжня людина твориться через свідомі рішення та відповідальність, що породжує глибоке внутрішнє зобов'язання боротися за свою ідентичність та землю. Інакше кажучи, особистість формується крізь акт вибору та дії, перетворюючи буття на свідоме творення себе у відповідь на виклики світу. Саме тому, навіть у найбільш репресивних умовах, збереження гідності та національного духу ставало не просто виживанням, а актом екзистенційного вибору та найвищого обов'язку [64].

Продовжуючи спадщину шістдесятників та усвідомлюючи необхідність подальшої боротьби проти тоталітарного режиму, у пізніший радянський період розгорнувся правозахисний та дисидентський рух. У рамках цього руху, який прагнув відстояти національні та людські права, провідну роль зіграв письменник Левко Лук'яненко (1928-2018) та знаний правозахисник та політик В'ячеслав Чорновіл (1937-1999). Їх діяльність стала квінтесенцією незламності духу та високого почуття обов'язку перед поневоленою нацією.

Левко Лук'яненко бувши головою Української Гельсінської Групи, став символом боротьби за права людини та національне самовизначення. Він вважав, що право на незалежну державу є базовим правом нації, а обов'язок полягає в цілеспрямованій і послідовній боротьбі за його реалізацію мирними, правовими методами, навіть перебуваючи під постійним тиском репресій. Його діяльність та

багаторічне ув'язнення яскраво демонструють найвищий ступінь відповідальності та жертвності перед національною ідеєю [63].

Своєю чергою В'ячеслав Чорновіл зосереджувався на боротьбі за свободу слова, права на інформацію та демократичні цінності. Він вірив, що лише в умовах справжньої демократії та правової держави можлива реалізація всіх прав людини. Його обов'язок полягав у безкомпромісному викритті радянських злочинів, обстоюванні прав дисидентів та побудові засад демократичного суспільства. Викриваючи зловісний механізм політичних репресій, Чорновіл написав книгу «Правосуддя чи рецидиви терору?», яка мала значний вплив на суспільство та посприяла дисидентському руху, розкриваючи аморальність правоохоронних органів та долі переслідуваних товаришів. Він підкреслював, що лише через активну громадянську позицію та сумлінне виконання обов'язків можна досягти незалежності та забезпечити її стабільність [20].

Внесок, який зробили усі провідні філософи та громадські діячі протягом століть, знайшов своє втілення у проголошенні незалежності України 24 серпня 1991 року. Цей Акт проголошення незалежності, автором тексту якого був Левко Лук'яненко, став не лише історичною подією, а й реалізацією глибинних філософсько-правових ідей про національне самовизначення та права людини, які формувалися протягом століть боротьби. Він заклав основу для подальшого розвитку філософсько-правових ідей та утвердження універсальних прав людини в суверенній країні, де права людини визнаються як найвища цінність, а їх захист стає пріоритетом державної політики.

Логічним продовженням цього процесу стало ухвалення Конституції України 28 червня 1996 року, яка юридично закріпила здобутки незалежності та визначила засади розбудови демократичної, соціальної, правової держави. Зокрема, у статті 5 Розділу I чітко проголошується: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Це положення стало фундаментальним для утвердження народовладдя, відповідальності держави перед громадянами та визначення чіткого

балансу між правами та обов'язками в новій суверенній та незалежній українській державі [57].

Підсумовуючи усе вищевикладене, можемо стверджувати, що ХХ століття стало вирішальним етапом у розвитку української філософсько-правової думки, де розуміння прав та обов'язків сформувалося під впливом значних викликів, а саме боротьби за державність, світових воєн, тоталітарного гніту та збройного опору. У цей період національна ідея остаточно закріпилася як центральна передумова суспільної відповідальності, визначаючи нову парадигму осмислення свободи та справедливості.

Формуючи нерозривний зв'язок між правами та відповідними обов'язками, українські мислителі та діячі усвідомлювали: без виняткового почуття обов'язку не було б ані боротьби за власні права, ані здобуття незалежності. Саме прагнення до таких фундаментальних прав, як право на життя, свободу слова, політичне самовизначення, національну ідентичність та власний голос на міжнародній арені, сприяло консолідації нації та зміцненню обов'язку, що був рушієм усіх визвольних змагань.

На цьому розвиток філософсько-правової думки не зупиняється. Навпаки, крізь пелену нашого часу, коли Україна продовжує відстоювати своє право на незалежність та суверенітет у контексті повномасштабної російської агресії, ідеї прав та обов'язків набувають нового, критичного значення. А отже, виникає нагальна потреба розглянути сучасні філософські підходи до прав та обов'язків, які формуються у відповідь на виклики ХХІ століття та потребу розбудови вільної, демократичної та правової української держави.

2.5. Сучасні філософські підходи до прав та обов'язків

Здобуття Україною незалежності у 1991 році стало кульмінацією багатовікових прагнень та боротьби, але водночас поклало початок новому етапу в осмисленні прав та обов'язків. Перехід від тоталітаризму до демократії вимагав кардинальної зміни ціннісних орієнтирів та правової свідомості. Формування правової держави у наших реаліях відбувається в умовах безпрецедентних викликів,

серед яких євроінтеграційні процеси, пошук національної ідентичності та повномасштабна російська військова агресія.

Крізь ці виклики, а саме воєнні конфлікти, окупацію територій, порушення міжнародного права, відбувається глибинне переосмислення сутності прав людини та її громадянських обов'язків. Сучасна дійсність наголошує на тому, що права не є даністю, а вимагають постійного відстоювання, а обов'язки стають усвідомленим вибором у боротьбі за свободу та справедливість. Відповідно, щоб побудувати стійке та демократичне суспільство, слід наново осмислювати взаємозв'язок прав та обов'язків, наповнюючи їх новим змістом.

Яскравим прикладом цього є досвід українського правозахисника і журналіста Максима Буткевича, який понад два роки перебував у російському полоні. Всупереч психологічному тиску, забороні використовувати слово «війна», відмові у визнанні його військовополоненим, примусу до пропагандистських відео та фізичному насильстві, Максим Буткевич, після повернення, говорить про власне відчуття обов'язку нині продовжувати боротись та допомагати іншим [117]. Його свідчення викривають злочинну природу російської агресії та демонструють, як особиста гідність і почуття обов'язку стають опорою у найжорстокіших обставинах [55].

Таким чином, під впливом визначальних подій ХХІ століття формується нова філософсько-правова парадигма. Через пелену нашого часу відбувається глибоке переосмислення відповідальності перед державою, суспільством та майбутніми поколіннями, а також відчуттям власної ролі в історичних процесах. Сучасна філософська думка показує, що індивідуалізм не лише виступає в конфлікті з націоналізмом, а також може взаємодіяти з ним задля досягнення спільної мети – розбудови сильної, вільної та правової України.

Одним з найвпливовіших українських філософів сучасності, чия праця стала важливою віхою у формуванні нової гуманітарної парадигми після здобуття незалежності, був Мирослав Попович (1930-2018). Його ідеї зосереджувалися на осмисленні людини у світі культури та цінностей, що мало прямий вплив на його бачення правосвідомості. Зокрема, у працях «Філософія свободи», «Нарис історії

культури України» та «Бути людиною» він глибоко аналізував взаємодію свободи, моралі та права. Попович також наголошував на тому, що національна ідентичність дає людині можливість вільно реалізовувати свій потенціал, адже завдяки цьому зв'язку вона здатна виходити за межі вузьких світів і відкривати для себе нові культурні виміри та досвіди [14].

Для Поповича, правосвідомість була не лише про знання законів, а передусім складним комплексом світоглядних установок, моральних норм та цінностей, які формують ставлення людини до права та держави. Він підкреслював, що лише та правова система є дієвою, яка ґрунтується на гуманістичних засадах та відповідає культурним і моральним потребам суспільства [81].

Права, за Поповичем, розглядалися як невіддільна частина людської гідності та свободи, а також передумова для повноцінного розвитку особистості у демократичному суспільстві. Проте ці права завжди супроводжуються обов'язками перед іншими людьми, суспільством та культурною спадщиною. Це був обов'язок відповідальності за свій вибір, дотримання моральних норм та розвиток культури, яка є основою правового порядку [80].

Схожі погляди також мав видатний французький філософ Поль Рікер (1913-2005), який у своїх працях досліджував герменевтику, проблему ідентичності, моральний вимір дії та пошук сенсу в історії. Як і Попович, Рікер наголошував на нерозривному зв'язку між етикою, свободою та відповідальністю. Він також підкреслював, що справжнє існування людини можливе лише через її взаємодію з іншими та усвідомленням власної відповідальності [5]. Відповідно, щоб побудувати справедливе та гуманне суспільство, людина повинна не лише усвідомлювати свої права, а й активно виконувати свої обов'язки, що впливають з її морального вибору та приналежності до спільноти.

Поруч з Мирославом Поповичем, провідну роль у формуванні сучасної української філософської думки відіграв український філософ та історик культури Сергій Кримський (1930-2010). Він досліджував широкий спектр питань, зосереджуючись на феноменах культури, діалогу, символічних форм та пошуку

сенсу людського існування. Для Кримського, культура була основоположним середовищем, що формує особистість та її ціннісні орієнтири. Він стверджував, що кожен з нас прагне до осмислення власного буття у спробі знайти сенс, наприклад, через творчість, моральні вчинки чи духовний розвиток. Інакше кажучи, людина є істотою, яка постійно долає зовнішні виклики та внутрішні суперечності, щоб реалізувати свій унікальний потенціал [61, с. 18-26].

Відповідно до цього права та обов'язки Кримський осмислював саме через парадигму духовних та екзистенційних викликів. Тобто, в умовах постійної невизначеності та загроз, а особливо після травматичного досвіду тоталітаризму, право стає гарантом можливості людини шукати та реалізовувати сенс свого життя, зберігати свою гідність та ідентичність. Важливо зазначити, що для Кримського обов'язок був передусім внутрішнім імперативом, що випливає з усвідомлення людиною свого місця у світі та відповідальності за власну культурну спадщину та майбутнє.

Одним з ключових представників екзистенціалізму, чий погляд перегукувалися з Кримським, був німецький філософ і психіатр Карл Ясперс (1883-1969). Як і Кримський, Ясперс заглиблювався у проблематику «граничних ситуацій», таких як страждання, смерть, провина, боротьба, які змушують людину звертатися до фундаментальних питань буття та усвідомлювати власну відповідальність та свободу вибору. На фоні руйнівних світових війн та тоталітарних режимів, що відбувалися у світі та безпосередньо вплинули на європейську думку, Ясперс, подібно до Кримського, шукав опору в духовності та здатності людини до трансценденції [51]. А отже, для обох мислителів, справжні права і справжній обов'язок виникають лише тоді, коли людина усвідомлює свою глибинну сутність і відповідальність не лише за себе, а й за долю культури та людства.

Сучасний український філософ та есеїст Володимир Єрмоленко у своїх працях досліджує ключові питання свободи, критичного мислення, спадщини тоталітаризму та європейської ідентичності України. Його роботи, зокрема «Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть» та написана у співавторстві з

літературознавицею Тетяною Огарковою книга «Життя на межі: Україна, культура та війна», глибоко аналізують історичні та сучасні виклики, які формують українське суспільство.

Для Єрмоленка, свобода передусім є відповідальним вибором та активною здатністю до дії. Вона вимагає постійного самоусвідомлення, критичного аналізу минулого та рішучості у відстоюванні цінностей. Говорячи про посттоталітарні травми та європейську ідентичність України, Єрмоленко наголошує на необхідності подолання ідеологічних міфів та авторитаризму, які продовжують впливати на суспільну свідомість. Він стверджує, що шлях до Європи це внутрішня трансформація, що ґрунтується на цінностях свободи та гідності [32].

У цьому контексті він також підкреслює важливість балансу між відчуттям межі та безмежності в культурі – здатності плекати власний простір і дім, не замикаючись у філістерстві, але й не розчиняючись у безвідповідальній експансії, як це спостерігається в агресора. Саме це відчуття дому, що виходить за межі стін і стає глибоко особистим зв'язком людини зі своїм простором, є тим, що українці захищають у нинішній війні [75].

У його філософії, права стають невідчуженою умовою для реалізації свободи та людської гідності в посттоталітарному контексті. Вони є тим простором, де людина може мислити, творити та діяти, не побоюючись репресій. В той час як обов'язки розглядаються як безпосередня відповідальність за цю свободу, її захист та усвідомлений вибір європейського шляху розвитку, а також збереження критичного мислення та протистояння будь-яким формам маніпуляції.

Єрмоленко та Огаркова в книзі «Життя на межі: Україна, культура та війна» осмислюють, як війна загострює фундаментальні питання людського буття, де обов'язок стає імперативом виживання та збереження людяності. Саме у цій книзі вони також аналізують війну як зіткнення реальності з агресивною віртуальністю, що створюється пропагандою. Для них сила України полягає у її «вкоріненості в землю» – у здатності плекати власний простір, навіть коли стіни руйнуються, демонструючи, що реальність сильніша за будь-які ідеологічні фантазії агресора [33].

Погляди Володимира Єрмоленка знаходять паралель з філософією видатної німецько-американської мислительки Ганни Арендт (1906-1975). Як і Арендт, яка досліджувала феноменологію тоталітаризму, природу влади, дію та відповідальність у публічній сфері, Єрмоленко також акцентує на важливості активної громадянської позиції, здатності до політичної дії та подоланні «банальності зла». На фоні трагічного досвіду XX століття та викликів сучасної війни, вони підкреслюють, що справжня свобода можлива лише там, де громадяни усвідомлюють свою відповідальність за колективне буття та активно беруть участь у формуванні справедливого світу.

Окрім академічних філософів, осмисленням прав та обов'язків, а також національної ідентичності та історичної пам'яті, також доволі часто займаються визначні культурні діячі та публіцисти. Наприклад, відома своїми глибокими есеями, прозою та публіцистикою Оксана Забужко у своїх працях, зокрема у творі «Польові дослідження українського сексу», а також у численних книгах «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій», «З мапи книг і людей», «Планета Полин», «Філософія української ідеї», аналізує складну взаємодію особистості та нації. Вона звертає увагу на колективну пам'ять, травми та її вплив на формування сучасного суспільства. Поняття самої ідентичності для Забужко є багаторівневим: це й особистісний вибір, і нерозривний зв'язок з національним та культурним кодом, що формувався століттями.

Отримана національна травма, що є результатом століть поневолення та насильства, за Забужко, глибоко впливає на психологію та свідомість українців [35; 38]. Подолання цієї травми, розвінчання міфів та брехні є, на її думку, необхідною умовою для здобуття справжньої свободи не лише політичної, а й внутрішньої, інтелектуальної та ментальної [37].

Відповідно до цього, права та обов'язки в її твердженнях постають як взаємозумовлені категорії. Тоді як право це можливість бути собою, право на власну історію, мову, культуру та свободу вираження, обов'язок є відповідальністю за цю свободу, зобов'язання «говорити правду» про минуле, долати наслідки колоніалізму

та активно будувати вільне суспільство [36; 39]. Водночас з цим Забужко у своїх працях також підкреслює важливість прав жінок як невіддільної частини прав людини, акцентуючи на необхідності емансипації та подолання патріархальних стереотипів. Вона наголошує, що справжня свобода та повноцінний розвиток нації неможливі без звільнення жінки від усіх форм пригноблення та відновлення її суб'єктності в історії та культурі [36; 38].

Схожі погляди мала видатна французька філософія Симона де Бовуар (1908-1986), яку вважають однією з основоположниць екзистенціального фемінізму. Як і Забужко, де Бовуар у своїх працях, зокрема у «Другій статі», аналізувала проблематику жіночої ідентичності, свободи та відповідальності. Відстоюючи ідею про те, що «жінкою не народжуються, нею стають», вона наголошувала на необхідності жіночої емансипації та активної боротьби за рівність та самовизначення. Подібно до Забужко, де Бовуар також досліджувала, як соціальні структури та історичний досвід впливають на формування особистості та обмежують її права, закликаючи до постійної боротьби за розширення меж свободи та усвідомлення обов'язку перед собою та суспільством [92].

Також у контексті осмислення прав та обов'язків у сучасній Україні особливе місце посідає постать письменниці Світлани Поваляєвої, її особистий досвід постає перед нами яскравим свідченням глибинного переосмислення цих категорій. Бувши активною учасницею трьох революцій, а також протестних акцій, вона завжди перебувала в епіцентрі суспільних змін, активно виборюючи демократичні цінності та національні права [78].

Її життя є прикладом високого прояву громадянського обов'язку, що був посилений трагічними втратами. Обидва її сини, відомі активісти Роман Ратушний (1997-2022) та Василь Ратушний (1996-2025), загинули захищаючи Україну у повномасштабній російській агресії. Їх втрата є не лише особистою трагедією, а й свідченням тієї ціни, яку український народ платить за свою свободу.

Зокрема, погляди Романа Ратушного, висловлені ним ще до загибелі, стають своєрідним моральним заповітом. Він закликав зняти «рожеві окуляри» та

безкомпромісно прийняти жорстоку реальність війни, усвідомлюючи, що Україна є форпостом західної цивілізації перед обличчям агресивної «орди». Його ключові настанови включали необхідність повного випалювання російської субкультури та свідомої готовності до прямого опору для захисту майбутніх поколінь [86].

Таким чином, Світлана Поваляєва та її сини власним прикладом демонструють, як індивідуальна відповідальність, готовність до самопожертви та незламне почуття обов'язку стають фундаментальною основою для захисту прав нації та збереження її буття в умовах екзистенційної війни. Їх внесок у філософсько-правове осмислення обов'язку в сучасному українському суспільстві є непересічним, адже він базується на пережитому досвіді та абсолютній вірності своїй країні.

Підсумовуючи вивчення сучасних філософських підходів до прав та обов'язків, можемо зазначити, що вони мають багатогранний характер. Ці підходи сформувалися на перетині історичних здобутків незалежності та безпрецедентних викликів XXI століття, демонструючи глибоке усвідомлення складності цих категорій. Українська думка, починаючи від осмислення гуманістичних та ціннісних засад права, пошуку сенсу та духовних вимірів буття, і до аналізу свободи, європейської інтеграції, а також питань ідентичності, знайшла своє вираження у працях провідних мислителів та діячів. Важливу роль у цьому контексті відіграє особистий досвід тих, хто зіштовхнувся з реаліями війни, що яскраво підкреслює екзистенційний вимір обов'язку.

Як відповідь на виклики повномасштабної російської військової агресії, порушення міжнародного права та окупації територій, відбувається глибинне переосмислення сутності прав людини, де вони стають не даністю, а результатом безперервної боротьби та відстоювання. Отже, індивідуальна свобода тісно переплітається з усвідомленою відповідальністю – обов'язком захищати власну гідність, національну ідентичність та цінності. Роль суспільства у цьому процесі є вирішальною, адже колективна воля та солідарність стають опорою для реалізації індивідуальних прав.

Таким чином, у сучасному українському філософському дискурсі права та обов'язки постають нерозривним дуєтом, взаємодіючи для побудови міцної та демократичної держави. Розуміння етичної відповідальності особи перед спільнотою та аналіз прав та обов'язків перед викликами XXI століття стають ключовими напрямками подальших досліджень, які є важливими для утвердження України як вільної, демократичної та правової держави у світовому контексті.

РОЗДІЛ III. ДІАЛЕКТИКА ПРАВ І ОBOB'ЯЗКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

Протягом століть українська філософська думка невпинно розвивалася, відображаючи складну діалектику взаємозв'язку між правами та обов'язками. Попередні розділи нашого дослідження продемонстрували, як еволюціонувало це розуміння від християнських засад Київської Русі та козацького самоврядування до сучасної ліберально-демократичної парадигми. Історичний досвід, характерний боротьбою за національне самовизначення та виживання в умовах тоталітаризму, сформував виняткове бачення, де права людини є невіддільними від її відповідальності перед спільнотою.

Ця діалектика набуває особливої гостроти в умовах екзистенційних викликів, які постають перед сучасною людиною. Наріжним каменем філософського осмислення стає усвідомлення особистої свободи не лише як права, а і як тягара відповідальності за власну долю та майбутнє своєї спільноти. Пошук сенсу існування та моральний вибір в умовах глобальної нестабільності посилюють потребу у філософському осмисленні етичної відповідальності та її взаємозв'язку з особистими правами.

Відтак, з огляду на ключові виклики ХХІ століття, третій розділ нашої роботи зосереджений на аналізі цієї діалектики. У цьому розділі досліджується, як ідея етичної відповідальності особи перед спільнотою втілювалася в історичній ретроспективі, а також як вона трансформується під впливом сучасних геополітичних загроз. Зокрема, буде висвітлено, яким чином українська філософська традиція, з її унікальним синтезом індивідуальної свободи та колективної солідарності, може запропонувати дієві механізми для розв'язання сучасних проблем, зокрема в умовах війни, коли відповідальність за майбутнє постає як найвищий моральний обов'язок. У цьому контексті ми розглянемо, як права та обов'язки взаємно доповнюють одне одного, створюючи міцний фундамент для побудови гармонійного та стійкого суспільства.

3.1. Етична відповідальність особи перед спільнотою

У час, коли Україна продовжує боротьбу за своє існування, перед народом постає фундаментальне питання: що є джерелом сили, необхідної для виживання та перемоги? Адже головна мета не лише здобути суверенітет, а й побудувати нове й справедливе суспільство. У цьому контексті етична відповідальність постає як саме те джерело, що здатне забезпечити цілісність суспільства та його розвиток.

Говорячи про етичну відповідальність, перше, що зазвичай спадає на думку, це моральний обов'язок діяти правильно. Насправді ж вона має значно ширше і глибше значення, охоплюючи як внутрішні, так і зовнішні виміри. По-перше, вона пов'язана із самоусвідомленням: відповідальність починається з усвідомлення того, хто ти є і що саме твоя свобода обумовлює обов'язок діяти. Це є основою для свідомого та цілеспрямованого вибору, який визначає не лише особисту долю, а й впливає на навколишній світ. По-друге, вона проявляється у взаємодії із суспільством, де дії однієї особи впливають на життя інших. Через цю взаємодію створюються соціальні зв'язки та формується спільна відповідальність за добробут усієї спільноти. До того ж етична відповідальність стосується минулого, сьогодення та майбутнього, адже кожна людина несе спадщину історії та відповідає за її продовження. Тому в контексті сучасності важливо не лише говорити про неї, а й втілювати її принципи у життя [68, с. 24-30].

У цьому контексті прослідковується зв'язок з екзистенціалізмом – філософською течією, яка наголошує на свободі волі та індивідуальній відповідальності за своє існування. Наприклад, в умовах війни, коли кожна людина постає перед вибором: залишитися чи евакуюватися, боротися чи поступитися, цей вибір є не лише особистим, а також має етичний вимір і наслідки для всього суспільства. Наочним прикладом є ідея Василя Стуса, що «людина – це обов'язок», яка відображає основну тезу екзистенціалізму: свобода нерозривно пов'язана з відповідальністю. Подібні ідеї зустрічаємо і в роботах Альбера Камю (1913-1960), який стверджував, що навіть в абсурдному світі людина має здатність до бунту, який є формою етичної дії та відповідальності за власне життя [58, с. 82-85]. З цього

постає питання: як індивідуальна відповідальність, що формується всередині особи, стає частиною колективної? Відповідь на нього полягає в діалектичній єдності, де особисті вчинки та рішення взаємодіють з колективними діями та цінностями, створюючи нову якість суспільного життя.

Отже, етична відповідальність – це усвідомлена взаємодія між особистою свободою, обов'язком діяти з повагою до себе та інших, а також усвідомленням впливу своїх вчинків на сьогодення та майбутнє, що будується на спадщині минулого. Подібний багатовимірний підхід до розуміння етичних категорій простежується і в узагальненому огляді французької вченої-філософині Жаклін Рюс (1934-1999), яка наголошує на взаємозв'язку історичної спадщини, сучасних наукових пошуків та орієнтації на майбутнє як невіддільних складників сучасної культури [89]. Узагальнюючи, можна сказати, що етична відповідальність виходить за межі індивідуального, стаючи основою для колективної етики та самоорганізації.

Водночас етична відповідальність ділиться на індивідуальну та колективну. Індивідуальна відповідальність полягає у щоденних моральних виборах, тоді як колективна є відображенням загальних рішень, що впливають на суспільство, та виражається у спільній участі громадян у соціальних, політичних та культурних процесах. Разом вони формують міцний фундамент для громадянського суспільства. Суспільство, що поєднує в собі індивідуальні моральні якості своїх громадян разом із солідарністю та активною участю в спільних справах, має здатність до самоорганізації та стійкості перед викликами, що є критично важливим для України сьогодні.

Спираючись на те, що індивідуальні та колективні аспекти етичної відповідальності є невіддільними, ми можемо глибше розкрити феномен свободи, розуміючи її не як статичне право, а як динамічний процес. Свобода постає перед нами не як даність, а як постійне творення, що реалізується через свідомий вибір та дію. Наприклад, коли громадяни беруть участь у виборах, вони не лише реалізують своє право, а й беруть на себе відповідальність за майбутнє своєї спільноти, впливаючи на її подальший розвиток. Здавалося б, це суто індивідуальна

дія, але водночас із цим вона є частиною колективного волевиявлення, що формує владу. Таким чином, індивідуальна свобода постає перед нами як перша ланка у ланцюгу колективної відповідальності.

Цей взаємозв'язок особливо яскраво прослідковується у поглядах Богдана Кістяківського. Він стверджував, що правова держава не може існувати без активної участі громадян, а також без їхнього свідомого ставлення до правового порядку. Кістяківський зазначав, що конституційні норми стають дійсними лише тоді, коли правосвідомість та правова культура народу достатньо сформувалися для їх реалізації [50, с. 260-261]. З цього можна зробити висновок, що свобода та право є продуктом не лише законодавчих актів, але й колективної волі, проявом суспільної усвідомленості та активності. Таким чином, його філософія виходить за рамки суто правових доктрин, розглядаючи право як етичний показник зрілості та морального рівня суспільства. Коли громадяни усвідомлюють свій обов'язок не лише дотримуватися законів, але й вимагати їх дотримання від інших та від держави, вони не тільки реалізують свою індивідуальну свободу, а й стають активними творцями свого спільного майбутнього.

Розглянемо ще один приклад: волонтерський рух. Тут ми спостерігаємо, як етичний обов'язок, що виходить із внутрішнього морального переконання особи, переростає у громадську відповідальність. Внутрішній моральний закон, який спонукає допомагати іншим, втілюється у колективній діяльності, що має значний вплив на суспільство. Відповідно, індивідуальна свобода та колективна відповідальність нероздільні у процесі побудови сильного громадянського суспільства. Держава, яка спирається на громадянську відповідальність, стає більш стійкою та ефективною у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх викликів.

В історичному контексті українська філософія завжди прагнула синтезувати ці ідеї. На перший погляд, ідеї індивідуальної свободи та колективної солідарності здаються протилежними, проте, поглибившись, ми виявляємо їхній нерозривний зв'язок. Тобто, коли ми усвідомлюємо, що наша індивідуальна свобода є невіддільною частиною свободи всієї спільноти, тоді ми діємо не лише заради себе,

а й заради загального блага. А отже, щоб побудувати гармонійне та стійке суспільство, необхідно поєднувати особисту свободу з етичною відповідальністю перед громадою [113, с. 57-66].

Переходячи від загальних міркувань до сучасних реалій, етична відповідальність набуває особливого значення в контексті ключових викликів ХХІ століття, що постали перед Україною. Саме у критичні моменти історії, коли під загрозою опиняється саме існування нації, на перший план виходить національна ідея, яка стає основою для формування колективної етики. Етична відповідальність перед нацією, як глибоке усвідомлення належності до спільноти, формується через спільний досвід боротьби та солідарності.

Наприклад, повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році стало каталізатором для безпрецедентного прояву громадянської відповідальності. Український народ продемонстрував готовність до самопожертви, організовану відсіч та незламність духу. У цій ситуації ми спостерігаємо, як національні цінності, такі як свобода, гідність та незалежність, перестають бути абстрактними поняттями, а стають основою для щоденних рішень. Це явище ілюструє глибокий зв'язок між колективним переживанням та формуванням нових етичних засад, де особистий вчинок є невіддільною частиною захисту спільного блага. Отже, громадянський обов'язок під час війни передусім є найвищим проявом етичної відповідальності, що визначає долю нації.

Ця колективна етична відповідальність, що формується у вирішальних випробуваннях, нерозривно пов'язана з іншим важливим феноменом – правосвідомістю. На думку Калиновського, правосвідомість є внутрішньою здатністю людини й суспільства до самоорганізації та самореалізації в рамках правового поля. Іншими словами, усвідомлення правових норм впливає на якість рішень та характер вчинків індивідуума. Таким чином, громадянське суспільство є відображенням рівня самоорганізації, що ґрунтується на чинних законах і традиціях. Тому громадяни повинні цінувати право як основу демократичної держави, а

суспільна свідомість має розглядати право як ефективний інструмент для вирішення конфліктів [50, с. 171].

Цей підхід підкреслює, що правосвідомість виходить за межі простого дотримання законів: вона є показником зрілості суспільства. Коли громадяни усвідомлюють, що право – це не зовнішній примус, а засіб для досягнення спільного блага та вирішення суперечностей, це свідчить про високий рівень етичної та правової культури. Таке усвідомлення сприяє формуванню міцного та стійкого громадянського суспільства, здатного до конструктивної взаємодії та реалізації колективної відповідальності.

Проте, поряд із перевагами колективної відповідальності, існує низка потенційних загроз, зокрема ризик втрати індивідуальної ідентичності та нівелювання особистих поглядів під тиском спільноти. У цьому контексті особливої ваги набуває збереження ідентичності особистості та боротьба за культурний простір. Етична відповідальність передбачає не лише слідування за колективними інтересами, а й уміння критично оцінювати ситуацію, відстоювати власні переконання та протистояти маніпуляціям.

Тому у сучасному світі, де інформація є зброєю, критичне мислення та освіта відіграють ключову роль у формуванні етичної відповідальності. Здатність самостійно думати, аналізувати інформацію та формувати власні погляди є необхідною умовою для того, щоб кожен громадянин міг свідомо брати участь у житті суспільства, не втрачаючи своєї унікальності. Це є основою для побудови громадянського суспільства, здатного до самоорганізації та протистояння викликам.

Таким чином, розглянувши діалектику етичної відповідальності особи перед спільнотою в умовах історичних викликів, ми можемо дійти до декількох ключових висновків. По-перше, етична відповідальність є динамічним процесом, який формується та видозмінюється під впливом колективного досвіду. Вона проявляється у здатності нації до єдності, самоорганізації та самопожертви заради виживання і спільних цінностей. По-друге, ця відповідальність нерозривно пов'язана з правовою свідомістю, яка свідчить не лише про дотримання законів, а передусім є

глибоким усвідомленням правового поля як основи для функціонування стійкого громадянського суспільства. По-третє, найвища форма етичної відповідальності полягає в умінні поєднувати колективну солідарність зі збереженням індивідуальної ідентичності, адже лише усвідомлена позиція кожного громадянина запобігає ризикам маніпуляції та нівелювання особистості.

Отже, у час, коли Україна продовжує боротьбу за своє існування, джерелом сили для виживання та перемоги є не тільки згуртованість, а й синергія трьох взаємопов'язаних вимірів: національної ідеї як морального орієнтира, громадянської правосвідомості як фундаменту порядку та особистої етичної відповідальності як основи для критичного мислення та активних дій. Саме такий підхід, що поєднує колективні інтереси з індивідуальною гідністю, є запорукою міцності нації перед найскладнішими випробуваннями.

3.2. Права та обов'язки перед викликами XXI століття

На тлі повномасштабної війни, коли українська нація веде боротьбу за своє існування, діалектика прав та обов'язків виходить на перший план у сучасній філософії, адже стає очевидною їхня нерозривна єдність. Традиційно, переважна частина суспільства розглядає права людини як даність, що має бути захищена державою, тоді як обов'язки сприймає як певні обмеження, що накладаються на особу. Однак, такий погляд є спрощеним. Права та обов'язки – це єдиний цілісний механізм, в якому права існують тільки в нерозривному зв'язку з обов'язками.

Наприклад, право (обов'язок) на захист країни є не лише закріпленим у II розділі ст. 65 Конституції положенням, але й виявляється через усвідомлений обов'язок мільйонів громадян боронити свою землю, адже без цього права і держава як гарант цих прав перестають існувати [57]. Так само, право на гідність, що є основою української національної ідеї, вимагає від особи незламності духу перед лицем агресора, підтверджуючи, що гідність є не пасивною категорією, а активно здобутою і захищеною цінністю. Цього розуміння, однак, недостатньо, щоб повною мірою охопити феномен прав та обов'язків в умовах війни. Російська агресія висунула на перший план фундаментальні питання, що стосуються не лише свободи,

а й справедливості та верховенства права. Коли цивілізаційні норми руйнуються, а злочинна діяльність стає інструментом політики, виникає потреба в глибокому аналізі того, як права можуть бути відновлені, а обов'язки перевизначені.

Відповідно, воєнні злочини та злочини проти людяності, такі як розстріли військовополонених, катування військових і цивільних, а також знищення мирних міст та вбивства, є не лише порушенням міжнародного права, але й крайнім проявом злочинної діяльності. Такі вчинки водночас є не тільки актом руйнування, а й спробою нав'язати свою владу за допомогою насильства, ігноруючи будь-які етичні обмеження. Ці злочини, що є системним виявом жорстокості, грубо порушують саму суть людської гідності, і саме тому її захист стає невіддільним обов'язком громадян.

Намагаючись зрозуміти природу таких злочинів та їх місце в суспільстві, варто звернутися до соціологічних теорій. Французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858-1917) досліджував поняття «соціальної норми» та «соціальної патології». Його концепція стверджувала, що злочин є нормальним фактом суспільного життя, оскільки він існує в усіх, без винятку, суспільствах. Дюркгейм зазначав, що злочин необхідний для моральної та правової еволюції, оскільки він перевіряє межі чинних норм і може стимулювати їх зміну [42]. Наприклад, в минулому рабство було законним, але завдяки боротьбі та активному спротиву воно стало злочином. Це показує, як соціальний прогрес вимагає постійного перегляду норм.

Проте, важливою умовою є те, що рівень злочинності не повинен виходити за межі, встановлені для кожного суспільства, адже в такому випадку він стає «патологічним». Саме такий патологічний стан ми спостерігаємо в діях держави-агресора, коли злочинність перетворилася на державну політику, що повністю руйнує цивілізаційні норми. Однак, розглядаючи злочин як соціологічне явище, Дюркгейм не міг повністю передбачити, як злочини, що здійснюються державою, можуть бути виправдані маніпуляціями та пропагандою. Його теорія сфокусована на суспільстві, а не на ролі державних інституцій у злочинності, що є критичним аспектом сучасних конфліктів. Водночас його ідея про «колективну свідомість»

допомагає зрозуміти, чому суспільство реагує на такі злочини масовим обуренням. Злочини, які переступають усі моральні та правові межі, стають викликом самій суті колективної ідентичності та моралі.

Своєю чергою, психоаналітик та філософ Еріх Фромм (1900-1980) пропонував досліджувати зв'язок між індивідом та суспільством, акцентуючи на психологічному складнику людської поведінки. Його ідеї полягали в тому, що людина, прагнучи до безпеки, може відмовитися від свободи, обираючи «втечу від свободи». Під цим терміном він мав на увазі не лише фізичний відхід від відповідальності, а й психологічний механізм, через який індивіди добровільно підкоряються авторитарній владі або конформізму, щоб уникнути тривоги та самотності, що супроводжують свободу. Ця втеча може проявлятися у вигляді: авторитаризму (прагнення підкоритися або панувати над іншими), деструктивності (бажання знищити те, що загрожує свободі) та конформізму (повне злиття з більшістю). З цієї перспективи, війна може розглядатися як прояв деструктивності, що є реакцією на страх перед свободою та відповідальністю [112].

В українському контексті, ідеї Фромма можна застосувати до аналізу як поведінки агресора, так і українського суспільства. З одного боку, російська агресія, що ґрунтується на авторитарному режимі та маніпулюванні свідомістю, є проявом «втечі від свободи» – люди відмовляються від права на власний вибір, довіряючи державі контролювати їхнє життя та свідомість. З іншого боку, українська нація демонструє зворотне явище – «прагнення до свободи», коли обов'язок захищати свою країну стає свідомим вибором мільйонів людей. Це яскраво проявляється у безпрецедентному волонтерському русі, готовності цивільних брати до рук зброю та масовому спротиві окупантам навіть у тимчасово окупованих містах.

Однак, хоча Фромм й пропонує важливий інструмент для розуміння психологічних мотивів, його концепція не може повністю пояснити глибину українського спротиву. Його акцент на індивідуальній психології іноді ігнорує силу колективної свідомості та національної єдності, яка, як зазначив Дюркгейм, формується в умовах надзвичайних викликів. Саме ця колективна свідомість, що

базується на спільних цінностях, дозволяє нам зрозуміти, чому українці так рішуче захищають свої права та свободи. Це проявляється у символічних актах, наприклад, коли жителі Херсона виходили на протести під дулами автоматів, а також у безпрецедентній самоорганізації громадян, створенні масштабних волонтерських рухів та активній підтримці Збройних Сил України, що є проявом солідарності та стійкості нації. Такі вчинки є не лише актами індивідуальної хоробрості, а також виявом глибокого почуття власної гідності та самоповаги, що є ключовим для української національної ідеї.

Натомість розглядаючи ці поняття з філософської перспективи, важливо звернути увагу на напругу, яка виникає між особистістю та вимогами суспільства. Це особливо помітно у випадках, коли людина відмовляється підкорятися «колективній свідомості», що може потенційно нав'язуватись державою чи певною версткою суспільства. Німецький філософ-ідеаліст Макс Штірнер (1806-1856) досліджував поняття «Єдиного», стверджуючи, що лише «Я» є єдиною реальністю, а всі суспільні інститути – держава, церква, мораль – є лише «привидами», тобто абстрактними ідеями, що існують лише в нашій свідомості. Він вважав, що ці «привиди» підкорюють людину, змушуючи її відмовлятися від своєї унікальності. Тобто, коли людина прагне слідувати універсальним ідеалам, вона втрачає свою індивідуальність, стає «рабом» цих ідей [21].

Орієнтуючись на його ідеї, ми можемо провести аналогію та зазначити, що у своїй філософії він повстає проти будь-якого колективізму, який знецінює неповторність особистості. Його погляди є радикальною протилежністю ідеям Е. Дюркгейма: якщо для Дюркгейма суспільні норми та колективна свідомість є необхідними, то для М. Штірнера вони є в'язницею для індивідуального «Я». Його критика спрямована проти будь-яких систем, що намагаються уніфікувати людину, а також проти держави як деспотії, що нав'язує свої правила, ігноруючи індивідуальність.

Своєю чергою, український філософ Вахтанг Кебуладзе вносить важливу корективу, розрізняючи поняття імперії та політичної нації. Він стверджує, що

імперія, подібно до «привидів» М. Штірнера, будується на ієрархії, де панує «вертикальна» структура влади, а її жителі не мають гідності. Тоді як політична нація, на його думку, базується на горизонтальних зв'язках та спільності цінностей, а не на етнічній однорідності. Він вважає, що гідність і свобода є фундаментальними цінностями, що відрізняють політичну націю від імперії. У цьому контексті він відзначає, що українці, які виступали за свою гідність під час Революції Гідності, показали, що належать до цивілізації вільних міст. Цей погляд прямо перегукується з ідеєю М. Штірнера про бунт «Я» проти деспотії, але надає йому нового, колективного виміру. Водночас В. Кебуладзе доповнює цю ідею, підкреслюючи, що ці цінності є не просто індивідуальним вибором, а основою для успішного функціонування держави [10].

Феномен українського спротиву можна розглядати як унікальну аналогію, що об'єднує ці філософські концепції. Якщо уявити, що «Я» М. Штірнера – це окрема особистість, яка відмовляється підкорятися «привидам» імперії, то «колективна свідомість» Е. Дюркгейма в українському контексті стає не інструментом пригнічення, а виявом спільного «прагнення до свободи». У цьому симбіозі індивідуальна гідність, про яку писав Е. Фромм, стає основою для формування політичної нації, як зазначав В. Кебуладзе. Цей зв'язок між особистим і суспільним фіксується у понятті правосвідомості – глибокому внутрішньому переконанні в невідчужуваності прав людини. Саме ця правосвідомість є тією силою, що дозволяє суспільству чинити опір, навіть в умовах, коли формальні інститути влади зруйновані. Це свідчить про те, що справжня сила полягає в усвідомленому виборі вільних особистостей.

Таким чином, у світлі сучасних викликів, ідеї про конфлікт між особистістю та суспільством, представлені М. Штірнером, та про роль колективної свідомості у протистоянні «патологічному» стану, як його бачив Е. Дюркгейм, не суперечать одна одній, а доповнюються. Український досвід демонструє, що індивідуальна свобода, коли вона захищається та усвідомлюється як вища цінність, стає основою для побудови сильного суспільства. У цьому випадку «Я» стає частиною «Ми», але

не втрачає своєї унікальності, а, навпаки, знаходить у цьому колективному бутті свою найвищу реалізацію. Така інтеграція є не лише компромісом, а також суттю нової парадигми, де права та обов'язки постають взаємопов'язаними елементами у процесі творення цивілізованого майбутнього.

Разом з цим основним фундаментом для функціонування прав та обов'язків є справедливість. Вона слугує принципом, що забезпечує не лише рівність усіх перед законом, а й легітимність самих соціальних та політичних інститутів. Справедливість дозволяє розподіляти блага та відповідальність в суспільстві таким чином, щоб громадяни відчували себе захищеними й рівноправними. Завдяки справедливості права та обов'язки стають основою для побудови гідного життя.

Американський філософ Джон Роулз (1921-2002) у своїй праці «Теорія справедливості» розкрив концепцію «справедливості як чесності». Він запропонував уявний експеримент, відомий як «початкова позиція», де раціональні особи, приховані за так званою «завісою невігластва», вибирають принципи організації суспільства. За цією «завісою» вони не знають свого соціального статусу, матеріального становища, етнічної належності чи своїх здібностей (інтелект, фізична сила тощо).

Дж. Роулз стверджував, що в таких умовах, керуючись розумом і прагнучи мінімізувати ризики для себе, люди виберуть два основні принципи: перший – принцип рівної свободи, який гарантує кожному однакові базові права і свободи (право на життя, свободу слова, совісті, право на власність). Це найвищий пріоритет, і його не можна порушувати заради економічної вигоди. Другий – принцип відмінності, який допускає соціальні та економічні нерівності (наприклад, різницю в доходах), але лише тоді, коли ці нерівності працюють на користь найменш захищених членів суспільства. Це означає, що будь-яка перевага для одних має одночасно приносити користь тим, хто знаходиться в найгіршому становищі. Ці ідеї є фундаментом для розуміння справедливості в сучасному світі, оскільки вони наголошують на важливості захисту індивідуальних свобод, а також на необхідності допомоги тим, хто її найбільше потребує [87].

В українському контексті, ідеї Дж. Роулза набувають особливого значення. Боротьба України за свою незалежність та територіальну цілісність є, по суті, боротьбою за утвердження принципів справедливості. Якщо імперія керується ієрархією та силою, то прагнення українців побудувати політичну націю, що базується на гідності, свободі та горизонтальних зв'язках, є спробою створити суспільство, яке відповідає критеріям Роулза. Це суспільство, де права людини є непорушними, а соціальні інститути працюють на благо всіх громадян. Волонтерський рух, активна участь цивільних у захисті країни та спільне подолання труднощів демонструють не лише солідарність, а й глибоке розуміння того, що в сучасному світі справедливість – це обов'язок, що вимагає постійного усвідомленого вибору. Саме такий усвідомлений баланс між правами та обов'язками є єдиним шляхом до побудови стійкої та справедливої держави.

Підсумовуючи вище сказане, ми можемо зробити висновок, що питання прав та обов'язків набуває нового екзистенційного значення. Злочинність, що перетворилася на державну політику, свідчить про глибоку соціальну патологію, де ігнорується сама сутність людської гідності. Проте, український досвід демонструє, що справжнє прагнення до свободи є усвідомленим вибором, який формує свідомих громадян, здатних чинити опір авторитаризму. Ця боротьба є свідченням того, як індивідуальна гідність стає фундаментом для формування єдиної нації, об'єднаної спільною метою та взаємною повагою. У цьому процесі справедливість стає не лише абстрактним поняттям, але й практичним обов'язком, що вимагає постійного балансу між особистими правами та колективною відповідальністю. Це усвідомлене поєднання прав і обов'язків є єдиним шляхом до побудови стійкого суспільства, яке прокладає шлях до цивілізованого майбутнього.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що формування правосвідомості в українській філософії це складний, багатогранний процес, який нерозривно пов'язаний з індивідуальною свободою та національною ідеєю. Виявлення особливостей цієї взаємодії стало ключовим завданням роботи. Здійснений аналіз показав, що українська правосвідомість є унікальним феноменом, який не вписується виключно в рамки позитивістських, об'єктивістських чи суб'єктивістських концепцій праворозуміння, а є їхнім синтезом, що зумовлений історичним досвідом. Це підтверджується тим, що навіть за відсутності власної державності українці завжди прагнули до свободи та справедливості, усвідомлюючи їх як природне право, а не лише як встановлені норми.

Історичний екскурс продемонстрував, що уявлення про права та обов'язки в українській філософії пройшли довгий та сповнений викликів шлях. Від християнського розуміння обов'язку як основи справедливості в часи Київської Русі до волевстановлених правил козацького самоврядування. Тут «загальна воля» формувалася на основі звичаєвого права, рішень старшини та колективного прийняття рішень на Раді, де кожен козак мав право голосу. Надалі у XIX столітті національна ідея перетворилася на міцний каталізатор, що згуртував українців та поклав на них обов'язок боротися за власну ідентичність і державність, особливо на тлі національного відродження під час посилення імперського тиску. Тоді як у XX столітті ці процеси посилювалися в умовах Української революції 1917-1921 років, коли національна ідея вимагала не тільки усвідомлення прав, але й активних дій для їхньої реалізації.

Цей процес сформував особливу етичну відповідальність особи перед спільнотою, де усвідомлені права поєднуються з готовністю їх захищати. Ця відповідальність, що проявляється у безпрецедентній самоорганізації громадянського суспільства, не втрачає своєї актуальності й у XXI столітті. Наочним прикладом є те, як українське суспільство під час повномасштабного вторгнення демонструвало безпрецедентну самоорганізацію, створюючи

волонтерські рухи, координуючи логістику та збір коштів для потреб армії та цивільного населення. Цей приклад демонструє, що утвердження принципів справедливості, де права та обов'язки стають не тільки індивідуальним, а й колективним досвідом.

Важливою частиною цієї діалектики є взаємозв'язок між правами та обов'язками, який у філософському дискурсі не розглядається як протиставлення, а як єдиний, взаємопов'язаний процес. Індивідуальна свобода в цьому контексті виступає не як анархія чи необмежена воля, а як свідомий вибір діяти на благо спільноти. Ця свобода знаходить своє найвище втілення у готовності брати на себе обов'язки, що походять з усвідомлення спільної національної ідеї. Саме ця готовність є переходом від пасивного стану «мати право» до активного «захищати право». Таким чином, українська філософія утверджує, що істинне право є таким лише тоді, коли воно захищається, а істинна свобода реалізується через відповідальність перед суспільством.

Отже, на тлі сучасних глобальних викликів, права та обов'язки в українській філософії є взаємозалежними елементами, що формують підґрунтя для свідомого суспільства. В цьому контексті індивідуальна свобода, колективна свідомість і національна ідея є непорушним фундаментом для побудови сильної та справедливої держави. Філософський вимір цієї діалектики полягає в усвідомленні того, що право – це не лише зовнішня система норм, а передусім внутрішній моральний імператив, що спонукає індивіда до відповідального вибору. Українська філософська традиція розглядає право як елемент людської самореалізації, що вимагає постійного діалогу між індивідуальною волею та колективною потребою, який є рушійною силою розвитку. Ця відповідальність за реалізацію власного потенціалу і за внесок у загальне благо, є справжнім вираженням людської гідності та свободи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Austin, J. The Province of Jurisprudence Determined. London : John Murray, 1832. 496 p. URL : <https://archive.org/details/provincejurispr02austgoog/page/n5/mode/2up?view=theater>
2. Dworkin, R. M. Law's empire [Електронний ресурс] / Ronald Dworkin. — Cambridge, MA : Belknap Press of Harvard University Press, 1986. — 470 с. — URL : <https://www.filosoficas.unam.mx/~cruzparc/empire.pdf>
3. Grotius, H. The Rights of War and Peace. Ed. Richard Tuck. Indianapolis, IN : Liberty Fund, 2005.
4. Kant I. Der Streit der Fakultäten / hrsg. von Friedrich Nicolovius. — Königsberg (Preußen) : Friedrich Nicolovius, 1798. — 205 S.
5. Paul Ricœur [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. — Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/Paul_Ric%C5%93ur (дата звернення: 17.08.2025)
6. Postema, Gerald J. Bentham and the Common Law Tradition. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2019. 564 p. URL : <https://dokumen.pub/bentham-and-the-common-law-tradition-second-edition-9780191834806-0191834807.html>
7. Russification of Ukraine [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енциклопедія. — Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/Russification_of_Ukraine (дата звернення: 04.08.2025)
8. Stammler R. Theory of Justice / transl. from the German Die Lehre vom richtigen Recht (1902). — [S.l.] : Modern Legal Philosophy Series, 1925. — 423 p. — URL : <https://archive.org/details/RudolfStammler1925TheoryOfJustice/page/n49/mode/2up>
9. The Ukrainians – Чому доля світу вирішиться в Україні / Ярослав Грицак : [Відео] / YouTube. — Серія: Планета людей – 5 лип. 2025. — URL : <https://youtu.be/5Qv68Gbehp8> (дата звернення: 10.07.2025)

10. Айвазовська О. Вахтанг Кебуладзе: «Або Росія нас знищить, або ми станемо серйозною військовою потугою» [Електронний ресурс] / Ольга Айвазовська // Опора. — 2025. — Режим доступу : <https://www.oporaua.org/vybory/vahtang-kebuladze-abo-rosiya-nas-znishhit-abo-mi-stanemo-seryoznoyu-viys-kovoyu-potugoyu-25737> (дата звернення: 13.09.2025)
11. Аристотель. Нікомахова етика / Переклав з давньогрецької Віктор Ставнюк. — К.: «Аквілон-Плюс», 2002. — 480 с.
12. Артюх В. Elements of positivism in the Ukrainian philosophy and culture of the second half of the 19th century [Електронний ресурс] / Viacheslav Artyukh // Studia Historiae Scientiarum. — 2017. — Vol. 16. — С. 269–301. — Режим доступу: <https://www.academia.edu/35633969> (дата звернення: 04.08.2025)
13. Багатомовний юридичний словник-довідник / І.О. Голубовська, В.М. Шовковий, О.М. Лефтерова та ін. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. — 543 с.
14. Бистрицький Є. Філософ, що знайшов істину. // Дзеркало тижня (zn.ua). — 2018 — Режим доступу: https://zn.ua/ukr/internal/filosof-scho-znayshov-istinu-269590_.html (дата звернення: 17.08.2025)
15. Бібліографічне посилання: Толочко П.П. КИЇВСЬКА РУСЬ, становлення та розвиток ядра держави [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України : Т. 4 : Ка-Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во "Наукова думка", 2007. — 528 с.: іл.. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Kyivska_Rus (дата звернення: 29.07.2025)
16. Боровська Г. Памфіл Юркевич — людство і гуманістична перспектива / Г. Боровська // Київські обрії: історико-філософські нариси. — К. : 1997. — С. 251-257.
17. В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : у 25 т. / ред. Я. Пеленський. — Т. 1. — К.: [б. в.], 1994. — Сер. І: Твори: історичні праці та монографії, політологічні трактати та публістика.

18. Вознюк Н. І. Роль українського козацтва у формуванні державності та культурної ідентичності: історична ретроспектива / Н. І. Вознюк // Вісник гуманітарних студій. – 2024. – Вип. 1.
19. Волинка К. Г. Теорія держави і права : Навч. посіб. — К.: МАУП, 2003. — 240 с. — Бібліогр. : с. 229–232.
20. Воля до Свободи: Історія дисидентського правозахисного руху в Україні [Електронний ресурс] // Портал SPADOK.ORG.UA, 2024. — Режим доступу : <https://spadok.org.ua/vydatni-ukrayintsi/volya-do-svobody-istoriya-dysydentskogo-pravozakhysnogo-rukhu-v-ukrayini> (дата звернення: 15.08.2025)
21. Воронюк О. Л. Нігілістичний індивідуалізм Макса Штірнера [Електронний ресурс] / О.Л. Воронюк. — 2007. — Режим доступу: <https://studentam.net.ua/content/view/7426/97/> (дата звернення: 13.09.2025)
22. Гегель, Г. В. Ф. Філософія права / пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 334 с.
23. Гнасевич Н., Ухач В. Генезис національної свідомості в контексті російсько-української гібридної війни : філософсько-правовий аспект // Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації : щоріч. наук. пр. / відп. за вип. Т. В. Гончарук. — Тернопіль : ТНЕУ, 2019. — С. 15–16. — Режим доступу : <https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/34741/1/15.pdf> (дата звернення: 04.07.2025)
24. Головка О., Карпенко І. ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ КОНОТАЦІЇ ВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО МИСЛИТЕЛЯ // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії». 2022. № 67. С. 6-14.
25. Гоменюк, З. М. Концепція правової держави Б. Кістяківського : філософсько-правові виміри : дис. канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 200 с.
26. Гончар О. П. Куліш і М. Костомаров у калейдоскопі українофільського руху (до 200-літнього ювілею П. Куліша) / О. Гончар // Історіографічні дослідження

- в Україні. – 2019. – Вип. 30. – С. 6. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/Idvu_2019_30_3 (дата звернення: 11.08.2025)
27. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? — К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1998, — 276 с.
 28. Довганич В. Історичні та правові умови формування правової ідеології українців у ХІХ столітті [Електронний ресурс] // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Юридичні науки. – 2021. – Вип. 15–27, Т. 2. – Режим доступу : <https://visnyk.iful.edu.ua/en/issue-15-27-vol-2/dovhanych-v-istorical-and-legal-conditions-of-the-formation-of-the-legal-ideology-of-ukrainians-in-the-19th-century> (дата звернення 04.08.2025)
 29. Донцов Д. Націоналізм та інші праці. Видавництво : Крила, 2025. 352 с.
 30. Драгоманов М. П. (1841–1895). Інформація про Михайла Драгоманова // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Режим доступу : <https://knu.ua/ua/geninf/osobystosti/dragomanov/> (дата звернення 11.08.2025)
 31. Євген Ерліх [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Євген_Ерліх (дата звернення: 04.08.2025)
 32. Єрмоленко В. Плинні ідеології : ідеї та політика в Європі ХІХ–ХХ століть. Київ : Дух і Літера, 2018. 480 с.
 33. Єрмоленко В., Огаркова Т. Життя на межі : Україна, культура та війна. Київ : Дух і Літера, 2025. 256 с.
 34. Жижченко В. П. Дослідження розуміння етичного змісту категорій "закон" і "благодать" Іларіоном Київським на тлі вчення апостола Павла // Нова парадигма : Альманах наукових праць. – Запоріжжя : Запорізький державний університет. Творче об'єднання "Нова Парадигма", 2000. – Випуск 17. – С. 17-25. – Режим доступу : <https://thales2002.narod.ru/ilc.html> (дата звернення: 30.07.2025)
 35. Забужко, О. Notre Dame d'Ukraine : Українка в конфлікті міфологій. Київ : Комора, 2018. 656 с.

36. Забужко, О. З мапи книг і людей : вибране. Чернівці : Meridian Czernowitz, 2012. 376 с.
37. Забужко, О. Планета Полин. Київ : Комора, 2020. 384 с.
38. Забужко, О. Польові дослідження з українського сексу. Київ : Комора, 2015. 120 с.
39. Забужко, О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ: Комора, 2020. 192 с.
40. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Харків : Право, 2009. — 584 с.
41. Зайчук, О. В. Теорія держави і права : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006.
42. Захарченко М. В., Погорілий О. І. 3-38 Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). — К. : Либідь, 1993. — 336 с. — Режим доступу : <https://studfile.net/preview/8999133/page:48/> (дата звернення: 12.09.2025)
43. І. В. Жиленко. Синопис Київський. Лаврський альманах / Ред. рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. — К. : ВПОЛ, — Спецвип. 2 : Синопис Київський / І. В. Жиленко. — 2002. — 194 с.
44. Ідеї Б. Кістяківського про правову державу [Електронний ресурс] // Osvita.ua. — 2010. — Режим доступу : <https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12670/> (дата звернення: 14.08.2025)
45. Ідея народовладдя як засада утвердження правовладдя в працях українських мислителів класичної доби [Електронний ресурс] // Медієвіст. — 2013. — Режим доступу : https://www.medievist.org.ua/2013/05/blog-post_2640.html (дата звернення: 15.08.2025)
46. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать // Давня українська література : Хрестоматія / Упоряд. В. І. Кречотень. — Київ : Наукова думка, 1992. — С.

- 195–214, 626–628. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm> (дата звернення: 29.07.2025)
47. Історична школа і марксизм як форми правового об'єктивізму [Електронний ресурс] // Освітній портал. Філософія права. Філософсько-правові навчання у Західній Європі кінця XVIII – середини XIX століття. — Режим доступу : <https://zen.in.ua/filosofiya-prava/filolofsko-pravovi-navchannya-u-zahidniy-evropi-kintsya-xviii-seredini-xix-stolittya/istorichna-shkola-i-marksizm-yak-formi-pravovogo-ob-ektivizmu> (дата звернення 04.08.2025)
48. Історія вчень про державу і право — Мироненко О. М. — Феофан Прокопович (1681-1736) [Електронний ресурс] // Історія вчень про державу і право (розділ про Феофана Прокоповича) / Мироненко О. М. — Режим доступу : <https://subj.ukr-lit.com/istoriya-vchen-pro-derzhavu-i-pravo-mironenko-o-m-feofan-prokopovich-1681-1736/> (дата звернення: 03.08.2025)
49. Історія держави і права України: навч. посіб. / кол. авт.: д-р юрид. наук, проф. В. О. Боняк, д-р юрид. наук, доц. Д. А. Селіхов, канд. юрид. наук, доц. Ю. С. Завгородня та ін. Дніпро: Дніпров.держ. ун-т внутр. справ, 2024. 208 с.
50. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія. — Х. : Право, 2008. — 288 с.
51. Карл Ясперс [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енциклопедія. — Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BB_%D0%AF%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81 (дата звернення: 17.08.2025)
52. Кельзен, Г. Чисте Правознавство: 3 дод.: Пробл. справедливості / Пер. з нім. О. Мокровольського. — К : Юніверс, 2004. — 496 с.
53. Києво-Могилянська Академія як оплот вільнодумства в Україні [Електронний ресурс] // Освіта.ua. — 2011. — Режим доступу: https://osvita.ua/vnz/reports/ukr_lit/14020/ (дата звернення: 03.08.2025)

54. Кирило-Мефодіївське товариство [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енциклопедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кирило-Мефодіївське_товариство (дата звернення: 10.08.2025)
55. Козак Т. «Версія Путіна історії України залишена на мені у вигляді шраму на плечі». Максим Буткевич про полон, судилище та звільнення [Електронний ресурс] // Грати. – 2024. – Режим доступу: <https://graty.me/monologue/versiya-putina-istori%D1%97-ukra%D1%97ni-na-meni-zalishena-u-viglyadi-shramu-na-plechi-na-vse-mo%D1%94-zhittya-maksim-butkevich-pro-polon-sudilishhe-ta-zvilnennya/> (дата звернення: 16.08.2025)
56. Конституція Пилипа Орлика // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Конституція_Пилипа_Орлика (дата звернення: 02.08.2025)
57. Конституція України (Конституція України; Верховна Рада України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР) // Офіційна база даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. – Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
58. Котець Я. Ю. Екзистенціальний характер філософування Василя Стуса та Альбера Камю // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. – 2021. – № 2 (34). – С. 82–85. – Донецький національний університет імені Василя Стуса.
59. Красовський К. Ю. Природні права людини в українському конституціоналізмі : дис. канд. юрид. наук, спец. : 12.00.01. Київ, 2021. 253 с. — Режим доступу : https://library.krok.edu.ua/media/library/category/disertatsiji-avtoreferati-vidguki/krasovskiy_2021-disertatsija.pdf#page=164.08 (дата звернення: 09.07.2025)
60. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права : Елементарний курс. Видання друге. — Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. — 432 с.
61. Культура розкриває внутрішню безмежність людини [Електронний ресурс] / С. Кримський // Культурологічна думка. – 2009. – Вип. 1. – С. 18–26. – Київ:

- Національна академія мистецтв України, Інститут культурології. – Режим доступу: https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD1_Krymskyi.pdf (дата звернення: 17.08.2025)
62. Липинський В. Листи до братів-хліборобів : про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський. – Wien : Buchdruckerei Carl Herrmann, 1926. – Лист II-1. – Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%9B%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_%D0%B1%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%96%D0%B2-%D1%85%D0%BB%D1%96%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%96%D0%B2 (дата звернення: 01.07.2025)
63. Лук'яненко Левко Григорович [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D1%83%D0%BA%27%D1%8F%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%9B%D0%B5%D0%B2%D0%BA%D0%BE_%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE_%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 15.08.2025)
64. «Людина – це обов'язок, а не титул...» (Лист до сина, 14.09.1981 р.) // Стус Центр. – Режим доступу: <https://stus.center/p/liudina---tse-oboviazok-a-ne-titul-630325> (дата звернення: 15.08.2025)
65. М. П. Драгоманов як основоположник українського лібералізму [Електронний ресурс] / Освіта.UA. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/politolog/16533/> (дата звернення: 11.08.2025)
66. Максимов С. І. Філософія права : сучасні інтерпретації : Вибр. праці : статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010) / С. І. Максимов. – Х. : Право, 2010. – 336 с.
67. Максимов, С. І. Природно-правове мислення / С. І. Максимов // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 4 (27). — С. 155–164. — Режим доступу :

- https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4626/1/Maksymov_155.pdf (дата звернення: 08.07.2025)
68. Мануйлов Є. М. Морально-етична відповідальність суб'єктів діяльності. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2021. – С. 24–30. – Режим доступу : <https://cyberleninka.ru/article/n/moralno-etichna-vidpovidalnist-sub-ektiv-diyalnosti> (дата звернення: 10.09.2025)
69. Михайло Драгоманов та його соціологічна діяльність [Електронний ресурс] / Освіта.UA. – Режим доступу : <https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/29545/> (дата звернення: 11.08.2025)
70. Міхновський М. Самостійна Україна. Київ : Фоліо, 2023. 320 с.
71. Мономах В. Поучення Володимира Мономаха / пер. з давньорус. Л. Махновця [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm> (дата звернення: 31.07.2025)
72. Моральний та правовий аспекти поняття свободи в філософії П. Юркевича [Електронний ресурс] / Г. А. Поперечна // Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія. – 2020. – № 1. – С. 89-93. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2020_1_19 (дата звернення: 12.08.2025)
73. Нагуєвицькі читання: Збірник наукових праць / Ред. кол. П. Іванишин (голова), О. Баган (заст. голови), Б. Лазорак (заст. голови) та ін. – Дрогобич: Пóсвіт, 2019. – Вип. 5. – 308 с.
74. Нахлік Є. Іван Франко про інститут держави // Zbruc [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/56454> (дата звернення: 13.08.2025)
75. Огаркова Т., Єрмоленко В. «Росіяни воюють проти реальності, прагнуть довести, що їх фантазія сильніша за реальність» // Дорослий погляд на світ [Дмитро Десятерик]. – LB.ua, 2025. – [Електронний ресурс] – Режим доступу:

- https://lb.ua/culture/2025/06/25/683369_tetyana_ogarkova_volodimir.html (дата звернення: 18.08.2025)
76. ОСВІТА.ua. Вища. Реферати. Історія України. Пробудження української національної ідеї на початку 19 століття. Реферат [Електронний ресурс] / опубл. 22.03.2013. – Режим доступу : <https://osvita.ua/vnz/reports/history/35592/> (дата звернення: 04.08.2025)
77. Пасічник В. Суть та структура поняття «національна ідея» / В. Пасічник // Етнокультурні проблеми політичного процесу в Україні : колективна моногр. – Л., 2001.
78. ПЕН Україна. Поваляєва Світлана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pen.org.ua/members/povalyayeva-svitlana> (дата звернення: 18.08.2025)
79. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.) // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20130126083633/http://nbuv.gov.ua/articles/history/1710cnst.htm> (дата звернення: 02.08.2025)
80. Попович М. Бути людиною: Київ, Києво-Могилянська академія, 2016. – 336 с.
81. Попович М. Філософія свободи : Харків, Фоліо, 2018, 524 с.
82. Правда Руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / Упоряд. С. Юшков. – К. : ВУАН, 1935. – Редакція IV. – С. 137–144. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення: 30.07.2025)
83. Правовий об'єктивізм, правовий суб'єктивізм та правовий інтерсуб'єктивізм [Електронний ресурс] // Studfile.net : [веб-сайт]. – Київ: Міжрегіональна Академія Управління Персоналом, 2016. – Режим доступу : <https://studfile.net/preview/6312886/page:21/> (дата звернення: 06.06.2025)
84. Природне право [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енциклопедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Природне_право (дата звернення: 04.08.2025)

85. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – 3-тє вид., змін. й допов. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.). – Тернопіль : Екон. думка, 016. – 420 с.
86. Ратушний Р. Знімайте рожеві окуляри і випалюйте в собі всю російську субкультуру: [Електронний ресурс] / Андрій Котенський. – Львівський портал, 2022. – Режим доступу : <https://portal.lviv.ua/news/2022/06/15/roman-ratushnyi-znimajte-rozhevi-okuliary-i-vypaliujte-v-sobi-vsiu-rosijsku-subkulturu> (дата звернення: 18.08.2025)
87. Ролз, Джон. Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
88. Руссо, Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. — К : Port-Royal, 2001. — 349 с. — ISBN 966-7068-06-4.
89. Рюс, Жаклін. Поступ сучасних ідей : Панорама новітньої науки / Пер. з фр. В. Шовкун. — К : Основи, 1998. — 669 с.
90. Ряшко О. В., Ряшко В. І. Т. Г. Шевченко – полум'яний борець за права і свободи людини (до 200-річчя з дня народження) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки. — 2014. — № 807 (3). — С. 113–118.
91. Савчак Ю. Проблема «закону» і «благодаті» у вченні митрополита Іларіона Київського: філософсько-богословський аналіз : магістерська робота. — Львів : Український католицький університет, 2021. — 87 с. — Режим доступу : <https://er.ucu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/616940a5-6e21-43e4-93e6-5a0604a8bea5/content> (дата звернення: 29.07.2025)
92. Симона де Бовуар [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. — Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B5_%D0%91%D0%BE%D0%B2%D1%83%D0%B0%D1%80 (дата звернення: 18.08.2025)

93. Снайдер Т. Криваві землі : Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія / Тимоті Снайдер. – Київ : Грані-Т, 2011. – 448 с.
94. Суспільне Харків. «Борітеся – поборете» : історія плаката з рядками Шевченка, який росіяни заклеїли під час окупації Балаклії [Електронний ресурс]. – Суспільне Харків, 9 березня 2023. – Режим доступу : <https://suspilne.media/kharkiv/409254-boritesa-poborete-istoria-plakata-z-radkami-sevcenka-akogo-rosiani-zakleili-pid-cas-okupacii-balaklii/> (дата звернення: 10.08.2025)
95. Сухомлинська О. В., Покусова О. С., Чала Н. В. Михайло Петрович Драгоманов // Українська електронна енциклопедія освіти [Електронний ресурс] / за ред. Литовченко О. В. – 2024. – Режим доступу : https://eduglos.iitta.gov.ua/index.php/Драгоманов_Михайло_Петрович (дата звернення: 11.08.2025)
96. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 2: Поезія 1847-1861. — С. 11-20; 549-570.
97. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – Київ : НАВС, Освіта України, 2017. – 320 с.
98. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — Київ : Альтернативи, 1998. — 352 с. — (Україна крізь віки; т. 4).
99. Трофанчук, Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. / Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 384 с.
100. Українська національна ідея як проблема суспільно-політичної думки : поч. ХХ ст. та сучасності / А. І. Ключ // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. – 2014. – Т. 22, вип. 24(1). – С. 61-66. – Режим доступу : <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/333/357> (дата звернення: 04.07.2025)

101. Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. – К. : НІСД, 2012. – 384 с.
102. Українська Центральна Рада – роль у національно-визвольному русі: електрон. доповідь (Word-документ). – Дніпропетровськ, 2015. – Режим доступу : <https://vseosvita.ua/library/embed/000i3n-975a.docx.html> (дата звернення: 14.08.2025)
103. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. – Харків: Право, 2009. – 208 с.
104. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. – Київ, 2002. – С. 38–39. Твори Володимира Мономаха: Поучення; в українському перекладі В. В. Яременка: Повість врем'яних літ. – Київ, 1990. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/fdm/fdm07.htm> (дата звернення: 31.07.2025)
105. Філософський позитивізм О. Конта та юридичний позитивізм Дж. Остіна [Електронний ресурс] // Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2019. – Режим доступу : <https://studfile.net/preview/10042035/> (дата звернення: 04.08.2025)
106. Формування козацької самосвідомості (кінець XVI — перша половина XVII ст.) [Електронний ресурс] // Medievist.org.ua : [сайт]. – 2013. – Режим доступу : https://www.medievist.org.ua/2013/04/xvi-xvii_5.html (дата звернення: 03.08.2025)
107. Формування політичних поглядів Кирило-Мефодіївського братства [Електронний ресурс] // Osvita.ua. — 2011-02-28. — Режим доступу : <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/politolog/16288/> (дата звернення: 10.08.2025)
108. Франко І. Наш погляд на польське питання // Філософські праці. – Т. 45. – [Електронний ресурс] // Літературне Місто – Онлайн-бібліотека української літератури. – Режим доступу : <https://litmisto.org.ua/?p=9558> (дата звернення: 13.08.2025)

109. Франко І. По за межами можливого [Думки про національний ідеал ; відчуження Драгоманова, ідеал національної самостійности] // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 12 : Публіцистика. – Ч. 2. – Львів, 1900. – С. 1–9.
110. Франко І. Що таке поступ? // Публіцистика. – 1917. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://chtyvo.org.ua/authors/Franko/Scho_take_postup7/ (дата звернення 13.08.2025)
111. Френсіс Бекон. Есеї або поради, громадянські та моральні ; пер. з англ. І. Карівець та І Карівець. – Львів : Контур, 2024 – 248 с.
112. Фромм Е. Втеча від свободи / Еріх Фромм ; перекл. з англ. М. Яковлева. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. – 288 с.
113. Хавроненко В. Д. Філософія свободи та її меж : український досвід демократичного розвитку [Електронний ресурс] // Філософія та управління. — 2024. — № 2. — С. 57–66. — Режим доступу : <https://www.eu-scientists.com/index.php/fag/article/view/36/30> (дата звернення: 10.09.2025)
114. Шевчук Л. А., Шевчук Т. С. Основоположні засади та чинники формування національної правової системи в українській козацькій державі – Гетьманщині // Право України. – 2020. – № 1. – С. 140–158.
115. Шокало, О. Морально-світоглядна освітня система Григорія Сковороди [Електронний ресурс] / О. Шокало // Український світ. – 2018. – Режим доступу: <https://ukrsvit1.com.ua/kultura/vykhovannia-j-osvita/moralno-svitohliadna-osvitnia-systema-hryhoriia-skovorody.html> (дата звернення: 03.08.2025)
116. Юркевич, П. Д. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. Вид. 2. Київ : Ред. журн. «Український Світ», 2000. 756 с.
117. Як підтримати людину після полону або війни? | Зі своїми по суті [Відео] / Суспільне Культура. – 2025. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=4x3cWnxYHqo> (дата звернення: 16.08.2025)